

ONVERBIDDELIJK, MAAR OOK CLEMENT

Het Belgische immigratiebeleid en de joodse vlucht uit nazi-Duitsland, maart 1938-augustus 1939

FRANK CAESTECKER *

ONGEWENSTE GASTEN. JOODSE VLUCHTELINGEN EN MIGRANTEN IN DE DERTIGER JAREN SCHETSTE IN 1992 DE WIJZE WAAROP IN BELGIË DUIZENDEN JOODSE VLUCHTELINGEN NA DE ANSCHLUSS VAN OOSTENRIJK IN MAART 1938 WERDEN ONTHAALD. IN OKTOBER 1938 ZETTE DE BELGISCHE REGERING EEN AANTAL ILLEGAAL INGEWEKEN VLUCHTELINGEN TERUG OVER DE GRENSEN, IN DE HOOP DE IMMIGRATIE EEN HALT TOE TE ROEPEN. HET BLEEF EEN EENMALIGE POGING. KORT DAAROP WERDEN DEZE 'ONGENODE GASTEN' OPNIEUW GEDOOGD. UIT EUROPEES VERGELIJKEND ONDERZOEK BLIJKT DAT HET BELGISCH VLUCHTELINGENBELEID UITZONDERLIJK WAS. ALLE ANDERE BUURLANDEN VAN NAZI-DUIJTSLAND BESLOTEN, OM DE MIGRATIEDRUK OP HUN GRENZEN TE VERLICHTEN, MIDDEN OF EIND 1938 TOT DWANGMATIGE VERWIJDERING, OF MINSTENS OPSLUITING VAN ILLEGAAL INGEWEKEN JOODSE VLUCHTELINGEN. RECENT VRIJGEKOMEN ARCHIEVEN VERSCHAF- FEN ONS NU EEN DUIDELIJKER INZICHT IN DE REDEN WAAROM BELGIË SLECHTS GEDURENDE EEN HEEL KORTE PERIODE ASIËL WEIGERDE AAN JOODSE VLUCHTELINGEN ¹.

I. Het Belgische vluchtelingenbeleid, 1933-1936

In de herfst van 1933 tekende de katholiek-liberale regering Charles de Broqueville haar beleid uit ten opzichte van vluchtelingen uit nazi-Duitsland. Het vertrok vanuit het onderscheid in de nazi-vervolgving van enerzijds politieke opposanten en anderzijds niet-politiek actieve joden. De vlucht van politieke opposanten poogden de nieuwe Duitse autoriteiten tegen te gaan, want hun arrestatie en opsluiting moest het 'alternatieve Duitsland' het zwijgen opleggen en elke oppositie vanuit het buitenland onmogelijk maken. De vervolgving van joden was van een totaal andere aard. Joden werden niet vervolgd om wat ze deden, maar om wie ze waren. De vervolgving was ook niet gericht om hen het zwijgen op te leggen, maar moest hen aanzetten uit Duitsland

---

¹ *Ongewenste gasten* steunde vooral op de archieven van de verdedigers van de vluchtelingen, zoals Emile Vandervelde, Rode Hulp en het joods-Belgisch comité. Deze archieven gaven slechts een kijk op de besluitvorming van buitenaf, waardoor het feitelijk beleidsverloop slechts gedeeltelijk kon worden gevolgd. Recent vrijgekomen archieven zoals dat van de dienst Vreemdelingenzaken (periode interbellum) en van de gewezen minister van Justitie Joseph Pholien vullen deze lacune op. De consultatie van het archief van de dienst Vreemdelingenzaken was mogelijk door de toelating van de heer Rosemont en de heer Vercruysse en de meer dan bereidwillige medewerking van archivaris Damien Teurlings. Het archief vreemdelingenzaken is nu gedeponereerd op het Algemeen Rijksarchief, waar het toegankelijk wordt zodra de inventaris is opgemaakt (april 2005). Mijn archiefverwijzingen verwijzen veelal naar de oorspronkelijke nummering van de dienst vreemdelingenzaken. In de mate van het mogelijke verwijs ik tussen haakjes ook naar het nieuwe nummer. Voor een vergelijking van het Belgisch vluchtelingenbeleid met de buurlanden: FRANK CAESTECKER & BOB MOORE, "Refugee Policies in Western European States in the 1930s. A Comparative Analysis", in FRANK CAESTECKER (ed.), *Refugees from Nazi-Germany in West-European border states, 1933-1939/1940. Similarities and differences in granting asylum between European liberal states and societies. Causes and consequences of the distinct refugee politics in Europe in the 1930s*, Brussel, 2004, p. 19-54.

te verdwijnen, liefst berooid. Tot 1938 was de jodenvervolging vooral gericht op hun economische uitsluiting. Het ging hier om een nieuw type vluchtelingen : slachtoffers van raciale vervolgingen. Zij werden door de Belgische regering niet als politieke vluchtelingen beschouwd.

Duitse vluchtelingen konden enkel met een visum legaal België binnen. Een uitzondering waren Duitse kinderen tot 15 jaar. Volgens het Duits-Belgisch akkoord van 28 december 1928 waren zij vrijgesteld van de visumplicht. Zij konden met louter een identiteitskaart voor kinderen – het *Kinderausweis* – op een legale manier België binnenkomen. Tijdens de jaren dertig werden uiterst spaarzaam visa uitgereikt, zeker als er twijfel was of de betrokkene wel zou terugkeren. Voor vele (volwassen) vluchtelingen zat er dan ook niets anders op dan illegaal de grens te overschrijden. Het bewaken van de langgerekte Duitse grens, gelegen in een heuvelachtig en bebost gebied, was voor de Belgische grenswachters geen eenvoudige opgave. Duizenden vluchtelingen slaagden erin – eventueel met hulp van mensensmokkelaars – om ongemerkt de grens te overschrijden. Duitsers die zonder visum werden aangetroffen in de grenszone – een gebied tot 15 km binnen Belgisch grensgebied – werden teruggedreven ². Eens de grenszone voorbij was de vluchteling meestal veilig. In Luik, Brussel of Antwerpen kon men zich melden bij de hulpcomités zoals het Matteottifonds, de Rode Hulp of de joodse hulpcomités.

Voor het bekomen van een verblijfsvergunning voor hun beschermelingen dienden de hulpcomités zich tot de Vreemdelingenpolitie te wenden. De Vreemdelingenpolitie stond onder de politieke verantwoordelijkheid van de minister van Justitie en maakte, samen met de Staatsveiligheid, deel uit van de Openbare Veiligheid. Sinds augustus 1933 werd de Openbare Veiligheid door Robert de Foy geleid. Bescherming bieden aan vervolgd politieke activisten kaderde binnen de Belgische asieltraditie, waardoor de vreemdelingenpolitie in de regel politieke vluchtelingen een verblijfsvergunning verleende. De Foy was evenwel voorstander van een gespierd beleid, enerzijds om de immigratie te beheersen, anderzijds om de subversieve dreiging door buitenlandse politieke activisten de kop in te drukken ³. In de crisisperiode van de jaren 1930 werd deze bekommernis gedeeld door de politiek verantwoordelijken. ‘Subversieve’ immigranten, vooral communisten, werden in de regel asiel geweigerd. Hun verwijdering was evenwel nauwelijks afdwingbaar. Een gebrek aan administratieve capaciteit en de interventie van politieke personaliteiten voor ‘hun’ vluchtelingen doorkruisten de plannen van de Foy ⁴.

2 DIETER H. ARNTZ, *Judenverfolgung und Fluchthilfe in deutsch-belgischen Grenzgebiet*, Euskirchen, 1990, p. 227-231.

3 Robert de Foy werd in 1925 benoemd tot adjunct directeur van de Openbare Veiligheid (ALBERT DE JONGHE, “De Strijd Himmler-Reeder om de benoeming van een HSSPF te Brussel, deel 3”, in *Bijdragen tot de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*, V, 1978, p. 125).

4 FRANK CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium, 1840-1940. The Creation of Guest workers, Refugees and Illegal Aliens*, Oxford, 2000, p. 163-164. Nota van Robert de Foy, 23.11.1937 (Archief van het Koninklijk Paleis, Kabinet Leopold III, 300). Reeds midden jaren twintig onderscheidde Robert de Foy zich bij de Openbare

- Het symbooldossier bij uitstek van de joodse vluchtelingen die in België terechtkwamen is dat van de Saint-Louis, het passagierschip dat na een odyssee op de wereldzeeën in Antwerpen kon aanmeren. Na hun aankomst werden ze onmiddellijk op de trein gezet.
(Foto SOMA)

Ook de slachtoffers van raciale vervolging konden slechts op een minimale humanitaire solidariteit rekenen. De Belgische autoriteiten vonden dat het staatsgeweld tegen niet-politiek actieve joden niet vrijheidsberovend of levensbedreigend was, zodat dat een onvoldoende reden was om asiel te krijgen. Toch werden in de praktijk joodse vluchtelingen niet behandeld als andere ongenode immigranten. Hun verzet tegen de repatriëring, maar vooral de bereidheid van de joods-Belgische gemeenschap om hen financieel te ondersteunen, maakten dat hun illegale immigratie werd verschoond. De joodse vluchtelingen werden tijdelijk getolereerd om hen in staat te stellen een definitief immigratieland te vinden. Het Belgisch vluchtelingenbeleid dat in de herfst van 1933 werd uitgewerkt, was dus een informeel beleid.

Veiligheid door zijn pleidooi voor een doortastend beleid ter betuigeling van ongenode immigratie. Hij viseerde vooral de joodse migranten uit Polen. Zo schreef hij in 1926 : “*Il importe de mettre fin aux manœuvres de ces gens, qui forts de l'appui qu'ils savent trouver ici de la part de membres influents – aussi insinuants que tenaces – de leur colonie et de la part de leurs œuvres d'assistance... rendre plus circonspects ces gens sans scrupules qui n'ont pas à faire la loi chez nous*”. Zie hierover : ADVZ, individuele dossiers, 1425859, 1.445.544, 1.433.140, 1.444.032, 1.443.971, 1.444.437, 1.431.473 en 1.431.673.

II. Een formalisering van het vluchtelingenbeleid, 1936-1938

Het KB van 20 februari 1936 maakte een einde aan het informele vluchtelingenbeleid en installeerde een interministeriële commissie belast met het onderzoeken van de situatie van de vreemdelingen-vluchtelingen (verder asielinstantie genoemd) ⁵. De illegale immigratie van asielzoekers werd bij wet verschoond: een asielverzoek leverde een tijdelijke verblijfsvergunning op totdat de asielinstantie een oordeel had geveld over de nood aan bescherming. Bij ontvankelijkheid van een asielverzoek moest de Openbare Veiligheid de kandidaat-vluchteling het voordeel van de twijfel verlenen. Ook wanneer de asielzoeker geen bewijs van zijn vervolging kon neerleggen, moest zijn verzoek naar de asielinstantie worden doorgestuurd ⁶. De asielinstantie gaf een (niet-bindend) advies aan de minister van Justitie die dan autonoom het asielverzoek beantwoordde ⁷. Een erkenning als vluchteling leverde een geprivilegieerde vreemdelingenstatus op met een quasi-permanent verblijfsrecht. Deze wettelijke omkadering van het vluchtelingenbeleid beperkte de mogelijkheid van willekeur eigen aan de administratieve procedure.

De architecten achter deze geformaliseerde procedure waren de socialistische minister van Justitie Eugène Soudan en zijn kabinetssecretaris, de jurist Herman Bekaert ⁸. De socialisten hadden zich reeds meermaals gestoord aan de grote macht van de Openbare Veiligheid – volgens hen een staat binnen de staat. De geformaliseerde procedure moest de macht van de Openbare Veiligheid fnuiken. Ze sloot ook aan bij het internationaal vluchtelingenregime dat enkele maanden later zou worden geconcretiseerd in het internationaal akkoord van 4 juli 1936 ⁹. Het akkoord werd op 17 november 1936 in

⁵ *Belgisch Staatsblad*, 1936, p. 946-947.

⁶ “*Nous n'avons pas le moyen de contrôler les raisons que ces étrangers ont fournies de leur départ d'Allemagne; les intéressés n'en ont donc aucune preuve. Mais comme le Cabinet de Monsieur le Ministre a décidé que nous devons nous contenter d'explications vraisemblables, nous proposons de consulter sur ces cas la commission interministérielle*” [Nota van Bodart, 30.6.1936, Individuele dossiers (ADVZ, 1.425.093)].

⁷ De asielinstantie werd op 3 juli 1936 opgericht. Ze kon de asielzoeker horen en aan de minister een advies geven betreffende de bescherming die de asielzoeker behoeft. Tussen februari en juli 1936 adviseerde de Vreemdelingenpolitie de minister van Justitie, waarbij er intern over gewaakt werd dat dit advies met de nodige omzichtigheid werd geformuleerd. “*Il ne peut être question d'exiger que le réfugié fournisse 'ad initio' la preuve de sa qualité. Mais on peut certainement exiger de lui qu'il fasse connaître les faits précis, prouvés ou non, qu'il invoque à l'appui de la qualité qu'il revendique*” [Interne instructie van Herman Bekaert, 24.4.1936 (ADVZ, 37C2 (144))].

⁸ In 1935 was Herman Bekaert benoemd tot directeur van de Openbare Veiligheid. Hij had een ongemeen grote invloed op het immigratiebeleid van de liberale en socialistische ministers van Justitie in de tweede helft van de jaren dertig. Hij was niet alleen kabinetssecretaris van de socialist Eugène Soudan (1936), maar ook van de liberaal Paul-Emile Janson (1939) en adjunct-kabinetschef van de liberaal Victor de Laveleye (1937).

⁹ CLAUDIA SKRAN, “The Historical and Contemporary Context of International Responses of Asylum”, in *Journal of Policy History*, 4, 1992, p. 8-35; RALPH WEINGARTEN, *Die Hilfeleistung der westlichen Welt bei der Endlösung der deutschen Judenfrage. Das Intergovernmental Committee on Political Refugees (ICG)*, Bern, 1981; FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten, joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren*, Brussel, 1993, p. 79-87.

het Belgisch *Staatsblad* gepubliceerd en werd zo een onderdeel van het Belgische beleid. Het definieerde Duitse vluchtelingen als “personen die de Duitse nationaliteit bezitten of bezeten hebben en die geen andere nationaliteit bezitten en ten opzichte van wie het vaststaat dat ze noch in rechte noch in feite de bescherming van de Duitse regering genieten”¹⁰. De Belgische wetgeving hanteerde een engere definitie van vluchtelingen. Ze bepaalde dat elkeen die “onder druk van omstandigheden gedwongen was” om in België asiel te vragen een vluchteling was. De vluchteling had in tegenstelling tot andere immigranten zich niet vrijwillig naar België begeven, maar had gedwongen zijn land verlaten¹¹.

De asielinstantie, zoals in het leven geroepen door het KB van 20 februari 1936, was een bemiddelende instantie tussen de vluchtelingen en hun belangenbehartigers – de vluchtelingenorganisaties – en de Belgische overheid. De Openbare Veiligheid moest terdege rekening houden met haar advies. De asielinstantie werkte een jurisprudentie uit, op basis waarvan de Vreemdelingenpolitie gelijkaardige dossiers dan zelf afhandelde. Het advies werd, in overleg met de leden, geformuleerd door een (ere-) magistraat van het Hof van Beroep van Brussel die tevens de zittingen van de asielinstantie voorzat¹². De andere leden van de asielinstantie waren enerzijds vertegenwoordigers van de betrokken ministeries (Justitie, Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Arbeid, Economische Zaken) en anderzijds de advocaten van asielzoekers of de vertegenwoordigers van de vluchtelingenorganisaties. Zo zetelden Jeanne-Emile Vandervelde, Willem Vanderveken en Max Gottschalk¹³ er als vertegenwoordigers van respectievelijk de Liga voor de Mensenrechten, het Matteottifonds en het joods-Belgisch comité.

Het geformaliseerde vluchtelingenbeleid betekende een doorbraak voor de bescherming van communistische vluchtelingen. De asielinstantie adviseerde de minister van Justitie haar asielerzoek positief te beantwoorden. De minister ging op het advies in. Over de joodse vluchtelingen raakte men het binnen de asielinstantie echter niet eens. Toen Max Gottschalk, het boegbeeld van de solidaire joods-Belgische gemeenschap, binnen de asielinstantie een positief advies bepleitte voor de erkenning van alle Duits-joodse vluchtelingen die zich in november 1936 in België bevonden, werd hij niet gevolgd¹⁴.

10 Deze definitie werd herhaald in het vluchtelingenverdrag van 1938, maar er werd wel aan toegevoegd dat “personen die Duitsland hebben verlaten om redenen van louter persoonlijk belang niet onder deze bepaling vallen”. Ook vaderlandlozen die rechtmatig verblijf hadden in Duitsland en zo de diplomatieke bescherming van Duitsland hadden genoten, werden in 1938 onder de bescherming van het internationaal vluchtelingenakkoord geplaatst (*Belgisch Staatsblad*, 16.11.1938, p. 6796-6801; FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 85-87).

11 *Belgisch Staatsblad*, 20.2.1936, p. 946.

12 De asielinstantie kende twee kamers met telkens een rechter (Mertens en Heyse) (ADVZ, 37C).

13 Over Max Gottschalk zie JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique. Figures du judaïsme belges XIX-XXe siècles*, Bruxelles, 2002, p. 139-141.

14 Het internationaal verdrag van 4 juli 1936 trad in België in november 1936 in voege [M. Gottschalk aan R. de Foy, 16.4.1937 (ADVZ, 37 C1)].

De asielinstantie weigerde de joodse vluchtelingen collectief te erkennen. Ze beriep zich op het ‘vrijwillig’ vertrek van de joodse vluchtelingen. Dat daarenboven de joden veelal met een regulier Duits paspoort waren uitgereisd was het ‘bewijs’ dat hun vervolging onvoldoende was voor een erkenning als vluchteling. Bovendien kregen ze, indien ze het persoonlijk aanvroegen, van de Duitse consuls een verlenging van hun paspoort, wat als bijkomend ‘bewijs’ van een blijvende bescherming door Duitsland werd beschouwd¹⁵. Nochtans kon een terugkeer naar Duitsland vervolging meebrengen. Indien ze langer dan drie maanden in het buitenland verbleven hadden zonder zich te melden bij de Duitse consulaire autoriteiten werden sinds 1935 teruggekeerde joodse vluchtelingen in een opvoedingskamp opgenomen. De asielinstantie was zich van deze situatie bewust maar vond dat evenmin een reden om als politiek vluchteling te worden erkend. Zulke asielzoekers zouden hun arrestatie zelf hebben uitgelokt¹⁶. Ook de illegale export van kapitaal – een misdrijf waarop in nazi-Duitsland de doodstraf stond – was geen reden om als vluchteling erkend te worden¹⁷. De jodenvervolging in nazi-Duitsland werd daarenboven geminimaliseerd. Ze zou beperkt zijn tot een economische uitsluiting. Joodse vluchtelingen werden dan ook beschouwd als louter economische vluchtelingen – die ‘vrijwillig’ Duitsland hadden verlaten – en niet als politieke vluchtelingen¹⁸.

Volgens de asielinstantie vielen de economische vluchtelingen, gezien zij niet meer genoten van de diplomatieke bescherming van Duitsland, soms wel onder de bescherming van het internationaal akkoord van 4 juli 1936. Een weigering tot verlenging van hun Duits paspoort, een denaturalisatie en dergelijke waren feiten die joodse vluchtelingen een erkenning naar internationaal recht opleverden¹⁹. Op die wijze verwierven deze vluchtelingen *de facto* een quasi-verblijfsrecht in België, aangezien artikel 4 van het internationaal akkoord stelde dat vluchtelingen enkel bij het verstoren van de openbare

15 Tot 1939 werden verlengingen van reispassen enkel geweigerd aan politieke opposanten [Bericht Duitse ambassade te Parijs, 21.5.1938 (AA, R 48907)].

16 “*Cet Israélite, ayant quitté volontairement l’Allemagne et ayant été volontairement absent de ce pays pendant plus de 3 mois, a voulu se créer lui-même un titre à la qualité de réfugié, alors que celle-ci doit résulter de circonstances indépendantes de la volonté de l’étranger*” [Asielinstantie, zitting 26.2.1937 (ADVZ, 247)]. Deze bestraffing van teruggekeerden werd slechts op 3 februari 1938 in een Duitse wet gegoten [Robert de Foy aan Provinciegouverneurs, 18.10.1938 (ADVZ, 37C 1)].

17 “*La Commission a pour jurisprudence de ne pas reconnaître comme réfugiés politiques, les ressortissants allemands qui ont quitté leur pays pour le seul motif de s’être rendus coupables d’exportation de capitaux*” [Note pour le Cabinet de Monsieur le Ministre, 3.1937 (ADVZ, individueel dossier A 231.895)].

18 “*la qualité d’israélite ne lui permet plus de travail en Allemagne, puis Vanderveken considère le prénommé comme réfugié économique*” [Asielinstantie, zitting 4.1937, zie ook 29.7.1937 (ADVZ, 247)].

19 Of de asielinstantie zich kon uitspreken of een asielzoeker onder de bescherming viel van het akkoord van 4 juli 1936 werd op de zitting van 21 juli 1937 door de meeste leden gecontesteerd, zowel door rechter Heys als door de vertegenwoordigers van de overheid. Zij meenden dat dit een autonome bevoegdheid van de Openbare Veiligheid was. Enkel Max Gottschalk verdedigde dat de asielinstantie wel deze bevoegdheid had en blijkbaar werd zijn interpretatie door de politieke verantwoordelijken gedeeld [Asielinstantie, zitting 29.6.1937; 21.7.1937 en latere zittingen (ADVZ, 247-248)].

orde gedwongen konden worden het (asiel)land te verlaten²⁰. Tegelijkertijd hield de asielinstantie evenwel vast aan de beleidslijn dat (joodse) vluchtelingen uit nazi-Duitsland, naar Belgisch recht, geen politieke vluchtelingen waren. Toch waren er binnen de administratieve praktijk nog openingen voor de joodse vluchtelingen. In 1936 drongen de (socialistische) politieke verantwoordelijken bij de Vreemdelingenpolitie aan op een brede interpretatie van de nu geformaliseerde beleidscategorie vluchteling. Bodart, die in 1936 binnen de Vreemdelingenpolitie verantwoordelijk was voor de relatie met de asielinstantie, legde daarom asiolverzoeken van Duitsers die het slachtoffer waren van vervolging wegens *Rassenschande* aan de asielinstantie voor. Tengevolge van de Nürnberg-wetten van 15 september 1935 werd *Rassenschande*, een seksuele relatie tussen 'joden' en 'ariërs', een misdrijf. Het Duitse strafrecht criminaliseerde hiermee ook 'gemengde' huwelijken. Na 1937 nam het aantal vervolgingen wegens *Rassenschande* sterk toe en de veroordelingen werden steeds zwaarder. De Duitse rechtbanken interpreteerden de term seksuele relatie bovendien steeds ruimer. Nu kwamen 'joodse' mannen die 'niet-joodse' vrouwen kusten ook al in aanmerking voor een veroordeling²¹.

De beslissing van Bodart om slachtoffers van *Rassenschande* de toegang tot de asielprocedure niet te ontzeggen zorgde voor een bitse discussie binnen de Vreemdelingenpolitie en de asielinstantie. Het openstellen van de vluchtelingenstatus voor deze personen creëerde immers een recht op bescherming voor elkeen die zich niet aan de wet op de *Rassenschande* hield. Volgens de *hardliners* binnen de Vreemdelingenpolitie zou dit enkel misbruiken uitlokken²². Ook bij de asielinstantie was een belangrijke

---

20 Toen de commissie van de vreemde arbeidskrachten -een commissie die in overeenstemming met het internationaal akkoord erkende vluchtelingen soepelder arbeidskaarten toekende dan andere vreemdelingen- de wens uitdrukte dat de Vreemdelingenpolitie maatregelen zou nemen om de emigratie van deze vluchtelingen te verzekeren, wees men dit binnen de Vreemdelingenpolitie op basis van het internationaal recht af. De Vreemdelingenpolitie stelde dat het internationaal akkoord van 1936 enkel maatregelen van interne orde voorzag en dat een vluchteling aanzetten tot emigratie daar niet onder viel. Ook werd er op gewezen dat het al moeilijk genoeg was om de niet erkende vluchtelingen te doen emigreren. Twee hoge ambtenaren van de vreemdelingenpolitie, Goffin en Nillis, stonden een restrictiever beleid voor en stelden in een nota van 17 april 1937: "La Commission n'a pas outrepassé ses droits en formulant un vœu. Il appartient à la Sûreté publique de satisfaire à cette demande parce qu'elle sauvegarde les intérêts de la main-d'œuvre belge... Nous devons tenter l'expérience. À cet effet, nous pourrions nous adresser au Comité des Juifs à Bruxelles". Blijkbaar bleef hun oproep zonder gevolg [Individuele dossiers (ADVZ, A 85.360 en A 135.896); H. BEKAERT, *Le statut des étrangers en Belgique*, Bruxelles, 1940, p. 385-386].

21 ALEXANDRA PRZYEMBEL, "Rassenschande". *Reinheitsmythos und Vernichtungslegitimation im Nationalsozialismus*, Göttingen, 2003; CORNELIA ESSNER, *Die "Nürnberger Gesetze" oder die Verwaltung des Rassenwahns, 1933-1935*, Paderborn, 2002.

22 Liekendale, een hoge ambtenaar van de Openbare Veiligheid, schreef in september 1936 een scherp negatief advies tegen het openstellen van het vluchtelingenstatuut voor deze personen: "Lui accorder l'autorisation de séjour que parce qu'il lui a plu d'épouser une Aryenne nous exposerait à voir son exemple suivi par nombre de Juifs à qui le régime hitlérien rend la vie désagréable et qui trouvent que 'Paris vaut bien une messe'". Bodart erkende reeds vroeger dat het een gevaarlijk precedent vormde, maar dat dit een logisch gevolg was van de politieke beslissing om de bevoegdheid van de asielinstantie niet te beperken tot strikt politieke vluchtelingen, maar tot alle vluchtelingen: "Sans doute, allons-nous créer un précédent fâcheux et nous exposer à devoir

- De beroemdste joodse vluchteling die, op de vlucht voor de nazi-terreur, in België terechtkwam is Albert Einstein. Onder bescherming van het Belgische koningspaar verbleef hij enkele maanden in De Haan, alvorens via Antwerpen in te schepen naar Amerika. Einstein bij zijn vertrek, samen met zijn echtgenote Elsa.
(Foto SOMA)

bekommernis zich te verzekeren dat deze Duitse paren niet zelf hun vervolging hadden uitgelokt. De asielinstantie vroeg hiertoe bewijzen dat het ‘gemengde’ paar reeds voor de Nürnberg-wetten een relatie had. Indien dat zo was, adviseerde ze om deze vluchtelingen als politiek vluchteling te erkennen²³. Zo integreerde de asielinstantie in haar jurisprudentie één element van de antisemitische vervolging, maar tegelijkertijd

---

accueillir les réfugiés allemands qui désirent se marier au mépris des lois inspirées par les théories raciques allemandes. Mais comment éviter ces inconvénients qui sont la conséquence inéluctable de la compétence large de la commission. Si la commission n'avait à s'occuper que des réfugiés politiques au sens où cette expression a toujours été comprise, ces inconvénients ne pourraient pas se produire. Mais il a été admis que cette commission étendait sa compétence à tous les réfugiés.” Note pour Cabinet de Monsieur le Ministre, 15.5.1936 [Individuel dossier (ADVZ, A 178.736 en A 143.829); Commissie zitting 28.8.1936 (ADVZ, 246)].

23 In 1936 werden 15 dergelijke asielerzoeken behandeld, in 1937 25, in 1938 8 en in 1939 5. Het betrof hier dus 53 asielerzoeken op een totaal van 995 aanvragen die de asielinstantie had behandeld. Ongeveer de helft van de 995 asielzoekers werd als vluchteling erkend, waaronder dus deze 53 koppels. Tekenend voor

werd het vrijwillig karakter van alle andere joodse emigratie steeds opnieuw onderlijnd. De asielinstantie hanteerde ook een aantal algemene uitsluitingsgronden. Zo moest België het eerste asieland zijn, mocht de asielzoeker geen enkele veroordeling wegens gemeenrecht hebben opgelopen en werd een langdurig illegaal verblijf niet getolereerd²⁴.

Ook de Vreemdelingenpolitie stelde zich op een bepaald moment soepelder op ten opzichte van joodse vluchtelingen. Deze beleidswijziging ging hoogstwaarschijnlijk samen met de promotie van Herman Bekaert tot adjunct-beheerder van de Openbare Veiligheid, waarbij hij de tweede directie van de Openbare Veiligheid – de Vreemdelingenpolitie – onder zijn hoede kreeg. In 1937 voerde de Vreemdelingenpolitie een regularisatie-operatie uit voor de in 1933 naar België gevluchte joden in de vorm van een collectieve erkenning als politieke vluchteling²⁵. Deze administratieve beslissing was in geen enkele mate bindend voor de Belgische overheid. De overheid hield haar handen vrij om de joodse vluchtelingen al dan niet als politiek vluchteling te kwalificeren.

De achterdocht dat vreemdelingen op onrechtmatige wijze zouden kunnen beroep doen op asiel was een constante in het beleid van de asielinstantie. De obsessie met ‘asielmisbruik’ was nog sterker aanwezig bij de Openbare Veiligheid. Zo becommentarieerde Robert de Foy het advies van de asielinstantie om joden die gezocht werden omwille van kapitaalexport weliswaar niet te erkennen als politiek vluchteling, maar toch het verblijf in België toe te kennen, als volgt: “*Nous admettons qu’il serait inhumain de les envoyer à la mort, mais il importe cependant que nous ne soyons pas dupes de cette nouvelle manœuvre imaginée pour éluder les formalités imposées*”²⁶.

Het invoeren van een geformaliseerde procedure tot erkenning als vluchteling wijzigde het tweesporenbeleid – een permanent verblijf voor politieke vluchtelingen en een tijdelijk verblijf voor de joodse vluchtelingen – dus slechts in geringe mate. Joodse vluchtelingen werden nog steeds niet beschouwd als politieke vluchtelingen, maar als tweederangsvluchtelingen. Wel bleven ze privileges krijgen. Ze werden tijdelijk gedoogd opdat ze een definitief asieland zouden kunnen vinden.

de socialistische openheid in de definitie van vluchteling was dat heel wat van deze asielverzoeken in 1936-1937 verdedigd werden door het socialistische Matteotifonds. Mogelijk werden ook slachtoffers van *Rassenschande* autonoom door de Openbare Veiligheid erkend als politieke vluchteling. [FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 233; ADVZ, 246-248; Individuele dossiers (ADVZ, A 85.360 en A 135.896)].

24 Individuele dossiers (ADVZ, A 234.452) en ADVZ, 245-247.

25 Het is onduidelijk of deze erkenning een erkenning was op basis van de Belgische wet of op basis van het internationaal akkoord van 4 juli 1937. Deze door de Openbare Veiligheid doorgevoerde beslissing, in tegenstrijd met het advies van de asielinstantie, leek eerder een pragmatische beslissing om een aantal liggende dossiers af te sluiten, dan een officiële erkenning van de vervolging waaraan joden in nazi-Duitsland blootstonden. Het was blijkbaar vooral Herman Bekaert die dit voorstel van Max Gottschalk politiek kon doordrukken [Asielinstantie, zitting 25.6.1937 (ADVZ, 247)].

26 R. de Foy, Note pour le Cabinet de Monsieur le Ministre, 5.5.1937 (ADVZ, 37 C2).

In december 1937 schreefde de conservatief-katholieke minister van Justitie Charles du Bus de Warnaffe deze tolerantie voorzichtig terug. De koerszwenking vond zijn oorsprong niet in het aanzwellen van de joodse vluchtelingenstroom, maar wel in de regime-crisis, i.e. de electorale opstoot van extremistische partijen in 1936. Du Bus de Warnaffe vond dat er kordater moest worden opgetreden tegen de excessen van het liberaal vluchtelingenbeleid. Extreem-linkse militanten die zich niet hielden aan de politieke terughoudendheid die van hen werd vereist, werd een verder verblijf in België ontzegd. Ook joodse vluchtelingen konden niet meer automatisch op clementie rekenen. Du Bus de Warnaffe wilde niet alleen het rode gevaar indijken, maar ook het opduikende antisemitisme het gras voor de voeten wegmaaien. Het georganiseerde antisemitisme was toen nog marginaal. Toch was het voor du Bus de Warnaffe verontrustend dat dergelijk antisemitisme ook bij Rex – een electoraal belangrijke concurrent – gehoor vond.

Vooraf het visumbeleid werd door Charles du Bus de Warnaffe herzien. De joodse vluchtelingen die met een toeristenvisum het land waren binnengekomen werd geen tijdelijke verblijfsvergunning meer toegekend. Eenmaal hun visum verlopen moesten ze het land verlaten. Er werd een nieuw vestigingsvisum ingevoerd, waaraan hoge eisen werden gesteld. Zo konden gefortuneerde personen slechts een vestigingsvisum krijgen mits ze geen lucratieve activiteiten ontwikkelden, het bewijs leverden dat ze over kapitaal beschikten en een deel van hun kapitaal investeerden in fondsen van de Belgische staat of in Belgische ondernemingen²⁷. De beleidsverstrakking van du Bus de Warnaffe werd in alle stilte doorgevoerd. Hij was beducht voor het verzet van de verdedigers van het asielrecht²⁸.

De koerswijziging werd voor de buitenwereld pas duidelijk toen de Brusselse advocaat Joseph Pholien minister van Justitie werd in de regering Paul-Henri Spaak. Hij was een neofiet in de politiek. Pas sinds 1936, na zijn coöptatie voor de senaat, engageerde hij zich in de nationale politiek. Hij was het nieuwe gezicht van de door het rexisme leeggebloede en gediscrediteerde conservatieve tak van de katholieke partij. Pholien was evenwel geen standenfiguur en was ook nauwelijks actief binnen de partij zelf. Hij bleef, zoals de meeste politici van de burgerlijke rechterzijde, een individualistische politicus die zonder een disciplinerend partij-apparaat zijn politieke keuzes maakte²⁹. Pholien zou zich frontaal verzetten tegen het Duitse uitdrijvingsbeleid, of liever, zoals hij het zelf formuleerde, tegen de joodse emigratie. Op 15 april 1938 tekende hij zijn

27 Een half miljoen tot een miljoen frank moest in België worden geïnvesteerd [Individuele dossiers (ADVZ, A 292.855); Instructies, 11.12.1937 (ADVZ, 21); Briefwisseling Duits Ministerie van Buitenlandse Zaken en Duits consulaat in Brussel, 1-3.1938 (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48907)].

28 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 78-79; Rapport R. de Foy, 4.1938 (ADVZ, 37C1).

29 EMMANUEL GERARD, "L'homme politique et son parti. Joseph Pholien et les sociaux-chrétiens 1936-1950", in FRANÇOISE CARTON DE TOURNAI & GUSTAAF JANSSENS (red.), *Joseph Pholien. Un homme d'État pour une Belgique en crise*, 2003, Bierges, p. 90-95.

beleidslijn uit in de nota *Le problème juif en Belgique*. De nota was geïnspireerd op het gelijknamige rapport van Robert de Foy van de Openbare Veiligheid³⁰. Net zoals de Foy was Pholien in zijn nota uitgesproken negatief over de joodse nieuwkomers. Hij beschouwde deze immigratie niet alleen als een sociaal en economisch probleem, maar ook als een culturele bedreiging: “*Les juifs... se caractérisent par l’acharnement au travail, leur sobriété, leur âpreté du gain*³¹, *leur mépris des lois sociales et fiscales... Les juifs ont en général un standart (sic) de vie inférieur; l’hygiène la plus élémentaire leur fait souvent défaut. ...80 % des juifs étrangers seraient acquis aux théories extrémistes*”.

Joseph Pholien bracht een nieuwe, xenofobe visie in de regeringskringen. Alhoewel zijn voorganger Charles du Bus de Warnaffe die xenofobe visie deelde, had hij ze (nog) geen onderdeel gemaakt van het politieke debat. Pholien stond binnen de regeringsploeg echter geïsoleerd met zijn visie op de joodse immigratie. Zijn collega-ministers vroegen hem zich in zijn uitspraken te beperken tot de sociale en economische aspecten van de problematiek en zich niet te laten meeslepen door de antisemitische retoriek³².

De *Anschluss* van maart 1938 werd in de lente van 1938 nog niet problematisch beschouwd voor het migratiebeheer. Ondanks de radicalisering van het anti-joodse beleid in het geannexeerde Oostenrijk werd de scheidingslijn tussen politieke en joodse vluchtelingen in het Belgische vluchtelingenbeleid niet in vraag gesteld. Herman Bekaert, zoals vermeld adjunct-beheerder van de Openbare Veiligheid, herhaalde midden 1938 de beleidslijn van de overheid die door de asielinstantie was bevestigd: “plagerijen (*vexations*) waarvan de joden het slachtoffer zijn vanwege de huidige Meesters van Oostenrijk is niet voldoende om als politiek vluchteling te kunnen beschouwd worden”³³.

---

30 ADVZ, 37C1. Het rapport van de Openbare Veiligheid van april 1938 vermeldt geen auteur, maar, als beheerder van deze dienst, werd het hoogstwaarschijnlijk door Robert de Foy geschreven. Het rapport bestaat uit twee luiken. Enerzijds wordt een overzicht gegeven van de joodse emigratie en het beheer van deze immigratie (p. 1-9). Anderzijds wordt een overzicht gegeven van de politieke activiteiten van de joden in België sinds 1880 (p. 9-21). Dat laatste luik is van de hand van de Eerste Directie (Staatsveiligheid). De nota van Joseph Pholien is beduidend korter (7 versus 24 pagina's), waarbij Pholien uitvoerig citeert uit het rapport van de Foy. We beschikken over geen informatie in welke mate deze nota van Pholien werd verspreid en welke het doelpubliek was.

31 De Foy vermeldde nog “*leur manque absolu de scrupules*”.

32 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 184. Tekenend voor Joseph Pholien's 'extremisme' was het taalgebruik. Terwijl de politieke elite, in de lijn van het liberale gedachtegoed, sprak van Israëlieten, hanteerde Pholien de term joden. In zijn brieven aan Paul-Henri Spaak (zie verder) paste Pholien weliswaar zijn taalgebruik aan. Françoise de Carton de Tournai geeft een radicale herinterpretatie van het immigratiebeleid van haar grootvader Joseph Pholien, maar gaat niet in op de cruciale wijziging van de toonaard die Pholien in de discussie bracht – en dat reeds vooraleer het beleid onder zware druk kwam te staan van de vluchtelingenstroom uit Oostenrijk. Zij stelt dat Pholien een beleid voerde dat de nationale belangen verdedigde en dat het zeker niet antisemitisch was (FRANÇOISE CARTON DE TOURNAI, “Joseph Pholien. Esquisse biographique 1884-1968”, in FRANÇOISE CARTON DE TOURNAI & GUSTAAF JANSSENS, *Joseph Pholien...*, p. 30-35).

33 Interne dienstnota van 23.5.1938 (ADVZ, 289).

Joseph Pholien rekende, net zoals Robert de Foy, op de visumplicht voor de Oostenrijkers om ongewenste immigranten uit Oostenrijk te weren. Tevens pleitte Pholien voor een verdere verscherping van het beleid. Aan joden mocht slechts een verblijfsvergunning worden uitgereikt indien ze een verrijking voor de Belgische economie waren. Net zoals Charles du Bus de Warnaffe beriep Pholien zich op de noodzaak weerwerk te bieden tegen het opkomende antisemitisme, met zelfs nog beduidend meer kracht dan Robert de Foy. Hij verwees naar de oprichting van de, volgens hem, met Rex verweven anti-joodse organisatie Volksverwering op 18 maart 1938 en de anti-joodse rede van Degrelle op 11 april 1938 in Antwerpen³⁴. Hij schreef in zijn nota: “*Spéculant sur ce sentiment antisémite créé ou avivé par des activités commerciales ou politiques qui heurtent la grande majorité de la population, il est évident que l’on peut attiser contre les juifs, en Belgique, une animosité sérieuse et ...elles prendraient certainement de l’ampleur si de nouveaux éléments juifs étaient admis dans le royaume*”.

Joseph Pholien beriep zich – zonder namen te noemen – op joodse personaliteiten die zich bewust waren van dat antisemitisch gevaar en daardoor afkerig stonden tegenover het toelaten van joodse immigranten. Hij stelde dat het beste middel ter bestrijding van deze antisemitische organisaties was hen geen motieven aan te reiken “*qui pourraient légitimement alimenter cette propagande*”. Het probleem was evenwel, aldus Pholien, dat deze propaganda zich veelal baseerde op onjuiste beweringen en dat het onmogelijk was “*de donner une publicité quelconque aux mesures effectives prises pour réduire au minimum les difficultés inhérentes à l’existence d’une population juive.... car cette publicité ne manquerait pas de susciter une réaction des partisans des ‘institutions démocratiques*”.

Net zoals Charles du Bus de Warnaffe zag Joseph Pholien zichzelf als de gematigde beleidsvoerder, die tussen twee vuren was gedrongen³⁵. Twee extreme partijen, enerzijds de antisemitische organisaties en anderzijds wat Pholien noemde de voorstanders van een opengrenzenbeleid voor alle slachtoffers van het internationaal fascisme, dwongen hem een klaar beleid uit te stippelen dat elke ongewenste immigratie geen kans liet. Vooral een duidelijk grensbeleid moest soelaas bieden. Tevens moesten vreemdelingen die in

34 Joseph Pholien, maar ook Charles du Bus de Warnaffe, overschatten – waarschijnlijk vanuit persoonlijke gevoeligheden – binnen de electorale doorbraak van Rex sterk de antisemitische aantrekkingskracht van deze partij (Lieven SAERENS, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Tielt, 2000, p. 393-408).

35 Deze centrumpositie werd ook verdedigd in een nota van Robert de Foy van 14 november 1938 waarin de sterk onder communistische invloed staande anti-racisten als het ene extreem werden voorgesteld en de antisemieten zoals Volksverwering en het Nationaal Legioen als het andere. De Foy voorspelde dat de confrontatie tussen de antisemitische organisaties en de joden en hun “*défenseurs maladroits*” tot incidenten zou leiden. Deze voorspelling werd toen ook gevoed door een incident in Antwerpen waarover de Foy schreef: “*les juifs ne reculent pas devant la provocation d’incidents dirigés contre les Allemands*” (AKP, 952). Over dit incident: Herman BALTHAZAR, “Camille Huysmans en Duitsland, 1936-1940”, in *Bijdragen tot het Camille Huysmansonderzoek*, Antwerpen, 1971, p. 198-202.

• Joseph Pholien, minister van Justitie in de regering Paul-Henri Spaak, mei 1938-februari 1939.
(Foto SOMA)

België ongewenst bleken zonder veel ruchtbaarheid en zonder medelijden verwijderd worden. *In concreto* betekende dit, vanuit zijn evaluatie van de joodse immigratie als een sociale, economische én culturele bedreiging, dat bijna elke joodse nieuwkomer ongewenst was. Zelfs gefortuneerde joden die zich ertoe verbonden niet economisch actief te zijn, hoorden slechts bij uitzondering te worden getolereerd ³⁶.

III. De Anschluss en de toenemende migratiedruk

De *Anschluss* van Oostenrijk in maart 1938 betekende een radicalisering van het anti-joodse beleid van nazi-Duitsland. In Wenen werden joden in kampen opgesloten en slechts onder de belofte van emigratie vrijgelaten. Deze afschrikkingstactiek leidde in de zomer van 1938 tot een wilde emigratie uit Oostenrijk. De uitstoting van joden werd het officiële beleid. Duitse grenswachten verleenden zelfs hulp aan Weense joden, die omwille van ontoereikende reisdocumenten de Zwitserse, Belgische, Nederlandse en andere grenswachters moesten verschalken om het Derde Rijk te kunnen verlaten ³⁷.

Midden juni 1938 wezen de eerste tekenen erop dat de joodse vluchtelingenstroom naar België aanzwol. Joseph Pholien kreeg van de volledige regeringsploeg het mandaat om de illegale immigratie in te dijken. Aan de grens werd de rijkswacht met 3 eskadrons versterkt, in totaal 160 man ³⁸. Vele vluchtelingen bleven er evenwel in slagen de grenscontrole te omzeilen.

36 In zijn nota van 15 april 1938 noteerde Joseph Pholien dat het regelen van het joods probleem het volgende vereiste: “*fermeté pour empêcher tous nouveaux arrivages indésirables du dehors – et énergie pour réprimer sans éclat mais sans pitié tous manquements à l’intérieur*”. Robert de Foy schreef op 1 augustus 1938 in een nota dat het beleid ten opzichte van visum-aanvragen van renteniers verduidelijkte: “*Les demandes de visa émanant de rentiers étrangers (spécialement celles des ressortissants allemands, polonais, roumains) doivent être instruites avec le souci de ne pas augmenter la population israélite (onderlijning in de tekst) établie chez nous. La situation de fortune, surtout s’il y a des enfants ne constitue pas un argument décisif pour justifier l’octroi du visa*”. Pholien onderschreef deze beslissing op 2 augustus 1938 en noteerde in de kantlijn: “*J’attire la toute particulière attention sur cette partie du problème*” (de joodse dimensie) (ADVZ, 37C1).

37 Jacob TOURY, “Ein Auftakt zur ‘Endlösung’: Judenaustreibungen über nichtslawische Reichsgrenzen 1933-1939”, in U. BÜTTNER (Ed.), *Das Unrechts-Regime. Festschrift für Werner Jochmann zum 65. Geburtstag*, dl. 2, Hamburg, 1986, p. 164-196; Wolf GRUNER, “Von der Kollektivausweisung zur Deportation der Juden aus Deutschland (1938-1945). Neue Perspektiven und Dokumente”, in BRITH KUNDRUS & BEATE MEYER (Hg.), *Die Deportation der Juden aus Deutschland*, (Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus, 20), 2004, p. 21-62.

38 In een nota van de Openbare Veiligheid wordt gemeld dat de beslissing op 27 september 1938 om het leger op oorlogsvoet te plaatsen, impliceerde dat de drie eskadrons van de rijkswacht teruggetrokken werden uit de grenszone. De Openbare Veiligheid zag onmiddellijk een opgang van de illegale immigratie en trok aan de alarmbel: “*Il est de toute nécessité de toute urgence de renvoyer ces escadrons aux frontières en vue d’étoffer le rideau de protection*”. Mogelijk is de beslissing om joodse vluchtelingen het land uit te wijzen juist toen genomen om de verzwakte grenscontrole te compenseren [Note Sûreté Publique, niet gedateerd en niet getekend, tussen 27 en 31 september 1938 (AKP, 953); JEAN-LÉON CHARLES, *Les forces armées belges. Au cours de la Deuxième Guerre mondiale, 1940-1945*. Bruxelles, 1970].

Eind september 1938 gaf Robert de Foy aan de Brusselse politie-commissarissen instructies om illegale inwijkelingen uit nazi-Duitsland te arresteren en op te sluiten in de gevangenis van Vorst³⁹. Begin oktober werden in de Brusselse gemeenten eveneens vluchtelingen gearresteerd die zich aanmelden bij de plaatselijke dienst vreemdelingen om hun verblijf te regulariseren. Ook tijdens razzia's in hotels werden vluchtelingen opgepakt. Uiteindelijk werden een 250 vluchtelingen, bijna uitsluitend mannen, in de gevangenis van Vorst opgesloten. Kort daarop werden er 150 naar de Duitse grens geëscorteerd⁴⁰. Dit beleid werd zonder ruchtbaarheid uitgevoerd⁴¹. Via een informant in de gevangenis van Vorst werd Jeanne-Emile Vandervelde van de Belgische Liga voor de Mensenrechten evenwel snel over de uitwijzingen geïnformeerd. Op vrijdag 7 oktober sprak haar echtgenoot, Emile Vandervelde, premier Paul-Henri Spaak daar over aan en op maandag 10 oktober 1938 kaartte hij deze uitwijzingen op het partijbureau van de BWP aan. Het partijbureau besliste dat 'hun' premier het uitwijzen van joodse vluchtelingen moest stopzetten⁴². Nog een dag later verscheen in *Le Peuple* een kort artikel waarin het uitwijzen van joodse vluchtelingen gehemeld werd en voorgesteld werd de vluchtelingen op te nemen in de landloperskolonie Merksplas, in afwachting van hun emigratie⁴³.

Het initiatief tot het oprichten van een vluchtelingenkamp in Merksplas ging uit van het joods-Belgisch comité rond Max Gottschalk. Gottschalk had reeds in juli 1938, na een bezoek aan door joodse hulpcomité's opgerichte kampen in Zwitserland, bij Joseph Pholien gepleit om de illegaal ingeweken vluchtelingen op te nemen in Merksplas. In oktober 1938 schoof Gottschalk deze optie naar voor als het middel om de migratiedruk te verlichten. De Zwitserse ervaring zou dat hebben aangetoond⁴⁴. In zijn antwoord wees Pholien er toen terecht op dat in werkelijkheid de visumplicht voor Duitse joden

39 Instructies, 30.9.1938 (ADVZ, 37C1).

40 Journal nominatif des détenus entrants et sortants, 1938, p. 47-79 (Archief gevangenis van Vorst). Ter reconstructie van deze deportatie werden eveneens een dertigtal individuele dossiers van gedeporteerden bij de Dienst Vreemdelingenzaken geconsulteerd.

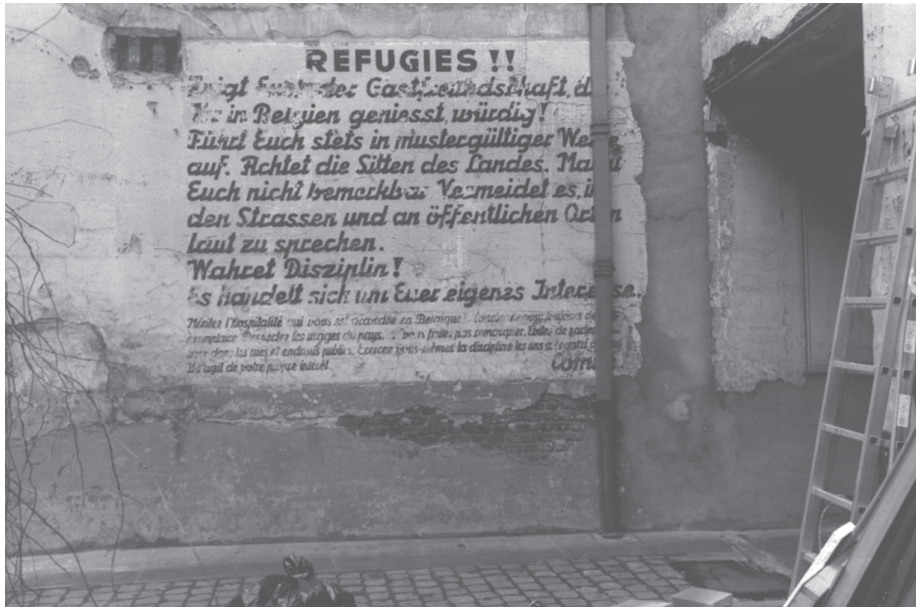
Frédéric Denis stelde in de socialistische *Le Peuple* van 25 oktober 1938, hoogstwaarschijnlijk op basis van de gegevens van Jeanne-Emile Vandervelde, dat er ook 136 uitwijzingen waren uit de gevangenis van St Gillis. Hij voegde daar ook een onbekend aantal uitwijzingen aan toe uit andere gevangnissen, onder meer uit Antwerpen. Toch hebben wij onze twijfels over de deportatie van joodse vluchtelingen uit Antwerpen. Zo verklaarde de echtgenote van een op vier oktober in Brussel gearresteerde (en later gedeporteerde) Oostenrijker haar verhuis naar Antwerpen met "in Antwerpen houdt men niet aan of levert men niet uit bij de aanschrijving" [Individuele dossiers (ADVZ, A 315.427)].

41 De visie van Joseph Pholien werd wel discreet geventilleerd in de Antwerpse katholieke krant *La Métropole* van 10 oktober 1938. Het artikel onderlijnde de noodzaak van een restrictief beleid om het probleem van de vreemdelingen en dus ook van de joden op te lossen. Het stelde dat dit beleid niet antisemitisch was, maar een "œuvre de protection nécessaire" en dat het in alle discretie werd uitgevoerd. Het artikel werd de volgende dag overgenomen door de Brusselse katholieke kranten *Vers l'Avenir* en *Le XXe Siècle*.

42 Mémoires de Pholien, deel 1, p. 44 (AKP, nr.3); F. CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 201.

43 *Le Peuple*, 11.10.1938.

44 Max Gottschalk in *Le Soir*, 23.10.1938.

- Dit bericht aan de vluchtelingen – in het Duits – werd nog in 1996 op een Brusselse binnenkoer aangetroffen : “Vluchtelingen !! Heb respect voor de gastvrijheid, die u in België geniet. Gedraag u steeds voorbeeldig. Sla acht op de gewoontes van het land. Laat u niet opvallen. Vermijd om op straat en op openbare plaatsen luid te spreken. Behoud discipline ! Dit is in uw eigen belang”. Wellicht was er in de jaren 1930 een Duits vluchtelingencomité gevestigd.
(Foto SOMA, fotograaf Christian Carez)

voor de daling van het aantal asielzoekers in Zwitserland verantwoordelijk was ⁴⁵. Hij vreesde bovendien dat door het oprichten van een kamp de vluchtelingen een soort asielrecht zouden verwerven, waardoor een uitwijzing veel moeilijker zou kunnen worden afgedwongen. De locatie – pal in de Antwerpse Kempen – was Pholien ook een doorn in het oog. Volgens hem zou het samenbrengen van joodse mannen in deze homogene katholieke regio enkel problemen uitlokken ⁴⁶.

Of Max Gottschalk effectief geloofde in een vermindering van de migratiedruk is twijfelachtig. Voor het joods-Belgisch comité dienden deze vluchtelingenkampen trouwens andere doeleinden. Vluchtelingenkampen zouden een controle over de vluchtelingen waarborgen, zodat allerhande laakbare praktijken van de vluchtelingen konden worden vermeden. Financieel kon het ook een goede zaak zijn door het uitsparen

⁴⁵ CARL LUDWIG, *Die Flüchtlingspolitik der Schweiz in den Jahre 1933 bis 1952. Bericht des Bundesrates an die Bundesversammlung*, Bern, 1957.

⁴⁶ “Ce qui, sans devoir vous donner de commentaire, vous indique les dangers que peuvent encourir les femmes et les jeunes filles dans cette région” [J. Pholien aan PH. Spaak, 15.7.1938 (AKP, 953)].

van huurkosten. Daarenboven kon het aanbieden van intensieve beroepsscholing de emigratie bevorderen. Cruciaal in deze optie was ook de vrees voor de toenemende antisemitische agitatie : de kampen zouden de joodse vluchtelingen minder zichtbaar maken, waardoor de agitatie rond hen wel zou afzwakken. Met andere woorden, Gottschalk viseerde met zijn voorstel niet zozeer de migratiedruk *an sich*, maar eerder de perceptie van deze migratie uit nazi-Duitsland ⁴⁷.

Op dinsdag 11 oktober 1938 besprak Joseph Pholien, in aanwezigheid van Paul-Henri Spaak, met Robert de Foy, Max Gottschalk, Georges Wolff en Herbert Speyer het openen van een vluchtelingenkamp ⁴⁸. Alhoewel Pholien zich tijdens het onderhoud tegen de opening van een vluchtelingenkamp bleef verzetten, gaf Spaak zijn akkoord ⁴⁹. Pholien meende dat vluchtelingencentra, in plaats van de migratiedruk te doen afnemen eerder de immigratie verder zou doen aanzwellen ⁵⁰. Zijn argumenten werden terzijde geschoven.

Reeds de volgende dag, op woensdag 12 oktober 1938, bezocht Joseph Pholien Merksplas om alle voorbereidingen te treffen voor het openen van een vluchtelingenkamp ⁵¹. Nog een dag later, op donderdag 13 oktober, ontving hij kannunik Dessin, die in naam van kardinaal Van Roey aandacht vroeg voor een humanitaire oplossing voor de joodse vluchtelingen. Volgens Pholien was deze interventie een gevolg van een verzoek van de opperrabbijn van België, Joseph Wiener ⁵².

Joseph Pholien bleef het verder zetten van de uitwijzingen bepleiten als enig middel om de ongewenste immigratie te stoppen. Op vrijdag 14 oktober 1938 verdedigde hij zijn uitwijzingsbeleid tegenover Paul-Henri Spaak door te wijzen op het restrictieve beleid in Nederland en Frankrijk. Hij waarschuwde dat het land dat het minste weerstand bood overrompeld zou worden door de "Israëlieten". Ook wees hij erop dat de hulporganisaties de financiële last van deze steeds aangroeiende vluchtelingenpopulatie niet lang meer zouden kunnen dragen, vooral omdat de doorstroming naar het definitief immigratieland niet vlot verliep. Hij legitimeerde zijn beleid tenslotte door opnieuw naar het in België opduikende antisemitisme te verwijzen. Volgens hem hadden de Israëlieten dat antisemitisme zelf ten dele uitgelokt : *"Pour subsister l'Israélite bricole. Pour vivre il se livre souvent à des fraudes ou des délits : quand il n'est pas simplement errant au plus au moins à l'état de vagabondage, il fait du petit commerce, ce qui a le don de ... monter contre lui les classes moyennes. ...Il faut reconnaître que les Israélites*

47 F. CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 192-198.

48 Mémoires de Pholien, deel 1, p. 44 (AKP, nr. 3).

49 Memorandum of conversation of Mr.Rublee with Mr.Max Gottschalk, 13.10.1938 (Archives Nationales Parijs, AJ 13 (Comité intergouvernemental des Réfugiés), 51).

50 J. Pholien aan P.H. Spaak, 14.10.1938 (ADVZ, 37C1).

51 Mémoires de Pholien, deel 1, p. 44 (AKP, nr. 3).

52 *Ibidem*.

*ont commis des erreurs et qu'ils en commettent encore. Celle par exemple de mettre des inscriptions hébraïques sur leurs façades..., celle d'organiser un meeting de protestation contre les mesures dont ils sont l'objet... les causes énumérées ci-dessus ont été de nature de faire naître des sentiments antisémites*⁵³.

Joseph Pholien moest echter volledig bakzeil halen. Op zaterdag 15 oktober trok hij in alle stilte zijn beslissing in om illegaal ingeweken joodse vluchtelingen te arresteren en uit te wijzen⁵⁴. Emiel Vandervelde meende daarentegen, onterecht, dat de uitwijzingen bleven doorgaan. Op zondag 16 oktober 1938 schreef hij een scherpe protestbrief in *Le Peuple*. Het protest van Vandervelde, als “*partisan des institutions démocratiques*”, leidde ertoe dat het immigratiebeleid – een tot dan toe nauwelijks gecontesteerd prerogatief van de uitvoerende macht – een publieke zaak werd. Notoire personaliteiten uit de joodse gemeenschap zoals Max Gottschalk vervoegden het protest⁵⁵.

Er ontspoon zich een publieke discussie, waarbij Joseph Pholien in de pers en in het Parlement zijn – ondertussen opgeschorte – beleid moest verdedigen. Pholiens gevoeligheid voor de humanitaire dimensie van de joodse immigratie bleek *nihil* te zijn. Op de vraag wat er met de gerepatrieerde vluchtelingen gebeurde wanneer ze terug in Duitsland belandden, antwoordde hij dat zijn taak enkel was de illegale inwijking aan banden te leggen. Aan de grens hielden zijn verantwoordelijkheden op: “*Au reste, personne ne sait où vont les gens qui montent dans ces trains d'expulsés. Dans des camps de concentration ? Notre rôle n'est point de le savoir et nous ne disposons pas de moyens d'une semblable surveillance*”⁵⁶.

Niet alleen op de publieke tribune, maar ook achter de schermen werd gelobbyd om illegaal ingeweken joodse vluchtelingen opnieuw te gedogen. De scherpe kritiek op de uitwijzing van illegaal ingeweken joodse vluchtelingen zorgde ervoor dat Joseph Pholien eind oktober 1938 een publieke geste stelde. Hij gaf toelating aan het *Comité d'Assistance*

53 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 14.10.1938 (ADVZ, 37C1). Zie ook : AKP, 946.

54 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 14.1.1939 (AKP, 954). Ook volgens de inschrijvingslijsten van de gevangenis van Vorst stopten op 14 oktober de arrestaties van Duitse joden (Journal nominatif des détenus entrants et sortants, 1938 (Archief gevangenis van Vorst)). We vonden evenwel geen intrekking van de beslissing van 3 oktober. In een onderhoud met een aantal personaliteiten – de socialistische politicus Henri Rolin, de ULB-professor Cuvelier en de advocaten Heilporn, en Claessens – eind oktober 1938 weigerde Joseph Pholien een regularisatie te overwegen en in een brief aan Robert de Foy schrijft hij: “*Je lui ai dit qu'il ne serait pas humain de ma part vis-à-vis de vous et vos subordonnés de paralyser après coups votre action en revenant sans cesse en arrière*” [J. Pholien aan R. de Foy, 26.10.1938 (AKP, 953)].

55 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 197.

56 *Le Soir*, 19.10.1938. Ook vele perscommentatoren, zowel van liberale, socialistische als katholieke strekking bepleitten een vluchtelingenbeleid voor de joden uit nazi-Duitsland (*La Libre Belgique*, 16.10.1938; FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 203-206).

aux Enfants Juifs Réfugiés om 250 joodse kinderen uit Duitsland in België op te vangen⁵⁷. Het Comité sloot aan bij een nieuw internationaal caritatief initiatief, dat zoveel mogelijk joodse kinderen wilde redden. Het vluchtelingenwerk voor kinderen werd in de herfst van 1938 in Wenen opgestart. In verschillende landen, waaronder België, werden afdelingen opgericht die de opvang van joodse kinderen uit nazi-Duitsland verzekerden⁵⁸.

De excessen van de *Reichskristallnacht* van 7 november 1938 leidde ertoe dat de joodse vluchtelingen in België op meer solidariteit konden rekenen⁵⁹. Op 22 november, tijdens een interpellatie in de Kamer, stelde Joseph Pholien expliciet dat de dwangmatige repatriëring van joodse vluchtelingen werd opgeschort⁶⁰. Het gedoogbeleid werd expliciet in ere hersteld. Aan de Belgisch-Duitse grens bleven de grenswachten weliswaar vluchtelingen terugdrijven, maar het arresteren en terugsturen van joodse vluchtelingen die het binnenland hadden bereikt, werd nu publiekelijk afgewezen⁶¹. Pholien stelde dat hij een nieuwe remedie had gevonden voor het probleem van de illegaal ingeweken joden. Hij had op 22 oktober 1938 een akkoord met Duitsland gesloten dat, volgens hem, garandeerde dat de vluchtelingenstroom kon worden bedwongen. De oorzaak van het probleem van de joodse immigratie lag hem bij de emigratiewens van de Duitse joden en bij Duitsland zelf: “*Ce qu’il y a redoutable dans le problème israélite, c’est que l’Allemagne ferme les yeux sur les émigrations juives. Il y a des passeurs professionnels qui les favorisent*”⁶². Het akkoord met Duitsland voorzag dat de Duitse autoriteiten hun volle medewerking zouden verlenen aan het bestrijden van de emigratie. Met dat akkoord achter de rug meende Pholien dat hij de immigratie terug onder controle had.

IV. Pholiens strijd tegen ongewenste immigratie, met steun van de Duitse autoriteiten, november 1938-januari 1939

In de herfst van 1938 leidde de Duitse dumpingpraktijk van joodse vluchtelingen tot Belgisch diplomatiek protest. Het reisverkeer tussen Duitsland en België kreeg striktere controles⁶³. De Belgische autoriteiten namen ook een principiële beslissing. Duitse

57 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 211.

58 ANDREA HAMMEL, WOLFGANG BENZ & CLAUDIA CURIO, *Die Kindertransporte 1938/9. Rettung und Integration*, Frankfurt, 2003. De Duitse autoriteiten kregen instructie deze kinderen zo snel mogelijk een *Kinderausweis* of paspoort (de laatste voor de kinderen tussen 15 en 18 jaar) uit te reiken [Krause aan Binnenlandse Zaken, 31.12.1938 (Bundesarchiv Berlin, R 58, 276)].

59 Met de *Kristallnacht* op 7 november 1938 werd het geradicaliseerde nazi-antisemitisme, waarmee eerst werd geëxperimenteerd in Oostenrijk, ook in Duitsland zelf toegepast. Ongeveer 30.000 Joden werden in de nasleep van deze gewelduitbarsting opgesloten. Ze werden slechts vrijgelaten als ze Duitsland verlieten.

60 *Parlementaire Handelingen. Kamer*, 22.1.1938, p. 51.

61 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1939 (AKP, 954).

62 Joseph Pholien in de extreem-rechtse, belgicistische *La Nation belge*, 22.11.1938.

63 Sinds mei 1938 vroegen de Belgische autoriteiten voor het uitreiken van een visum, een paspoort dat nog geldig was voor de maximum geldigheidsduur van vijf jaar, ofwel een politieverklaring dat de paspoorthouder het recht had terug te keren naar Duitsland. Dergelijke verklaringen mochten de Duitse politie

kinderen tot 15 jaar waren, volgens het Duits-Belgisch akkoord van 28 december 1928, vrijgesteld van de paspoortverplichting. Zij konden met louter een identiteitskaart voor kinderen – het *Kinderausweis* – en dus zonder visum op een legale manier België binnenkomen. Op 31 augustus 1938 zegden de Belgische autoriteiten het akkoord op⁶⁴. Ook de andere buurlanden van nazi-Duitsland dreigden, soms met heel wat verdergaande maatregelen.

Om deze dreiging tegen te gaan, maar ook om de controle over deze emigratie te behouden, waren de Duitse autoriteiten tot toegevingen bereid. Deze koerszwenking vond zijn uiting in het Duits-Belgisch akkoord van 22 oktober 1938. België normaliseerde de controle over het reisverkeer uit Duitsland in ruil voor een Duitse garantie dat ongewenste inwijkelingen van Duitse nationaliteit steeds terug konden naar Duitsland⁶⁵. Belangrijker nog was dat de Duitse autoriteiten ook beloofden de illegale immigratie aan te pakken. België ging er bovendien mee akkoord dat Duitse kinderen voortaan opnieuw louter met het *Kinderausweis* België binnen konden⁶⁶. De Duitse tegenprestatie was de arrestatie van alle joden die zonder geldige documenten voor België werden aangetroffen aan de Belgisch-Duitse grens⁶⁷. De aangehouden joodse mannen werden opgesloten in de politiegevangenis van Aken, terwijl vrouwen en kinderen uit de Duits-Belgische grenszone werden verwijderd. Alhoewel de oorzaak van de plotse, massale

---

of de consulaire autoriteiten niet uitreiken. De houder van een Duits paspoort had immers altijd het recht op terugkeer. Zelfs Ariërs kregen zelden een Duitse reispas geldig voor 5 jaar. Wel hadden vanaf 1936 de reispassen van Duitse joden slechts een maximale geldigheidsduur van 6 maanden [Bundesarchiv Berlin, R 58, 994; Bericht Duitse ambassade in Parijs, 21.5.1938 (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48907)].

64 ADVZ, 33C 21/6/1; Duits Ministerie van Buitenlandse Zaken aan Duits consulaat in Brussel, 12.8.1938 (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48907).

65 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 208. Een Duits paspoort gaf altijd het recht op terugkeer en een verlenging van het paspoort werd slechts uitzonderlijk geweigerd. Duitse joden konden (*de jure*) steeds terug naar Nazi-Duitsland, maar omwille van de vervolging weigerden zij dat [Nota Duitse Ministerie van Binnenlandse Zaken aan ambassades in Berlijn, 23.11.1938 (Bundesarchiv Berlijn, R 58, 236)].

66 Het is onduidelijk of Duitse kinderen die met een *Kinderausweis* reisden tussen 31 augustus 1938 en 22 oktober 1938 effectief de toegang tot Belgisch territorium werden ontzegd. Volgens de Duitse autoriteiten zouden de Belgische grenswachten tot eind 1938 zelfs ongebeide kinderen zonder *Kinderausweis* in de regel de toegang tot het land hebben verleend [Davignon aan P.-E. Janson, 6.2.1939 (ADVZ, 293)].

67 Lischka, Geheime Staatspolizei Berlin aan Grensinspectie West te Koblenz, 3.11.1938 (Bundesarchiv Berlin, R58, 276). Zie ook DIETER H. ARNTZ, *Judenverfolgung und Fluchthilfe...*, p. 533. Voor de onderhandelingen zie : Note über die Einwanderung deutscher Staatsangehörige nach Belgien (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48907). Nieuwe instructies van 27 juli 1939 wilden vermijden dat de repressie van illegale emigratie de 'raciale zuivering' van Duitsland zou doorkruisen. Zo moest bij de arrestatie van joden in de grenszone vóór de transfer naar een concentratiekamp de Gestapo van de plaats van herkomst gecontacteerd worden om na te gaan of de betrokkene niet op korte termijn legaal kon emigreren [Geheime Staatspolizei, Staatspolizeistelle Düsseldorf aan Stapo Leitstelle en Grensinspekteur, 27.7.1939 (Bundesarchiv Berlijn, R 58, 276)].

- Max Gottschalk tijdens de jaren vijftig. Gottschalk was het boegbeeld van de joods-Belgische gemeenschap. Hij pleitte tijdens de jaren dertig voor het asielrecht van de joodse vluchtelingen uit Duitsland. (Foto Joods Museum van België)

vluchtelingenstroom niet werd aangepakt, hoopte Pholien dat 'zijn' immigratieprobleem, dankzij de samenwerking met de Duitse autoriteiten nu was opgelost ⁶⁸.

De Duitse autoriteiten herdachten de manier waarop ze de etnische zuivering van het Derde Rijk konden afdwingen. Joden werden niet meer aangezet om zich op gelijk welke manier toegang tot het grondgebied van de buurlanden te verschaffen. Het nieuwe Duits beleid bleef enerzijds het leven in Duitsland voor joden onmogelijk maken. Anderzijds werd van de joodse kandidaat-emigranten vereist dat zij rekening hielden met de (protectionistische) immigratievoorschriften van de buurlanden. Het gevolg daarvan was dat officieel bijna enkel de emigratie overzee nog open bleef. De Duitse joden werden op schepen en veelal zonder inreisvergunning over de oceanen weggestuurd. De dumping van de joden bleef dus doorgaan, maar verplaatste zich nu weg van de buurlanden ⁶⁹. De emigratiemogelijkheden in de overzeese gebieden waren evenwel beperkt en de reis was ook veel duurder. De emigratiedruk was echter zo groot dat tegelijkertijd talrijke joden illegaal naar de Duitse buurlanden bleven vluchten. Teneinde niet enkel de Belgische, maar ook de Duitse grenswachten te verschalken deden zij hiervoor meer en meer beroep op steeds duurdere mensensmokkelaars ⁷⁰.

Alhoewel de Belgische en Duitse grenswachters steeds drierster optraden, kon de grenscontrole de vlucht uit nazi-Duitsland niet verhinderen. In november en december 1938 kwamen ongeveer drieduizend vluchtelingen op illegale wijze België binnen ⁷¹. De *Staatspolizei* in Aken kon in november 1938 de grote toevloed van joden niet aan. Het betrof vooral joden uit Wenen : dagelijks 30 tot 40 personen. De plaatselijke politiegévangenis was snel overvol en de administratieve formaliteiten voor de transfer van de joodse gevangenen naar een concentratiekamp nam in de regel iets meer dan een week in beslag. Noodgedwongen werd een deel van de gearresteerde joodse mannen louter uit de grenszone verwijderd. Op 22 november 1938 kwamen met de avondtrein niet minder dan 150 Oostenrijkse joden in Aken toe. Het bleek dat in Wenen het gerucht liep dat de Belgische grens voor twee dagen geopend werd. De

68 In een nota van Joseph Pholien waarin hij zijn beleid verdedigde, schreef hij : "*Peut-être y a-t-il quelqu'espoir que la politique d'émigration forcée vienne à cesser car je lis dans une lettre émanant d'un israélite de Cologne et publiée dans le Peuple du 20 novembre 'au milieu du désarroi général' arrive la bonne nouvelle que les expulsions seront arrêtées et que ceux qui n'ont pas encore quitté le sol allemand pourront revenir*" [Note, s.d. (AKP, 952)].

69 SUSANNE HEIM, "'Deutschland muss ihnen ein Land ohne Zukunft sein'. Die Zwangsmigration der Juden 1933-1938", in *Beiträge zur Nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik*, II, 1993, p. 48-81; JACOB TOURY, *Ein Aufakt...*

70 Volgens DIETER H. ARNTZ, *Judenverfolgung und Fluchthilfe...*, p. 504 en 552 verdubbelde de prijs van 500 naar 1.000 DM. Duizend DM was een loon dat een arbeider op zes maanden verdiende.

71 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 217; Rapport staatsveiligheid over joodse vluchtelingen in Antwerpen, 11.1.1939 (AKP, 953).

Staatspolizei in Aken stelde voor de transfer naar de concentratiekampen sneller te laten verlopen ⁷².

De illegale emigratie naar België werd het onderwerp van besprekingen op hoog niveau in Berlijn en Wenen ⁷³. De Belgische autoriteiten drongen bij de Duitse autoriteiten aan om het akkoord van oktober 1938 naar de letter uit te voeren. Er werd geopperd ook de mensensmokkelaars aan te pakken ⁷⁴. De enige personen die de overheidscontrole op de Duits-Belgische migratie nog volledig konden ontwijken waren kinderen. Voor joodse kinderen uit nazi-Duitsland bleef er dus *de facto* een opengrenzenbeleid. Ouders die in België (tijdelijk) asiël hadden gekregen, konden zonder veel formaliteiten hun kinderen laten overkomen. Wanneer kinderen de Belgische grenswachters meldden dat familie op hen wachtte kregen deze kinderen, gezien zij een *Kinderausweis* of andere geldige reisdocumenten hadden, de verdere doortocht. Veelal werd deze bewering ook bevestigd door een kaartje dat de kinderen droegen dat aangaf dat het kind zou worden opgewacht in het station van Antwerpen, Brussel of Luik ⁷⁵.

V. Ongewenste kinderen in Herbesthal, januari 1939

Op maandag 2 januari 1939 kwamen met de trein uit Aken zeven onvergezeld kinderen aan die over geen *Kinderausweis* of andere identiteitspapieren beschikten en die verklaarden dat hun ouders het land zouden binnenkomen via een andere weg. Dus niet alleen kinderen wiens ouders reeds in België waren reisden ongebeleid naar België. Voortaan lieten ook ouders hun kinderen in Aken op de trein achter met een ticket voor Brussel, Antwerpen of Luik. Vervolgens poogden de ouders op illegale wijze hun kinderen in België te vervoegen ⁷⁶. Het was een risicovolle onderneming, die de ongemeen brutale

72 Staatspolizeistelle Aachen, 23.11.1938 en bericht aan Ministerie van Buitenlandse Zaken, 10.12.1938 (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48907). Het hoofd van de grenswacht in Aken meldde de plaatselijke joodse gemeenschap dat de Oostenrijkse joden in een concentratiekamp opgenomen zouden worden en vroeg deze informatie aan de joodse gemeenschap in Wenen mede te delen. Geciteerd in STEFAN KIRSCHGENS, *Wegen durch das Niemandsland. Dokumentation und Analyse der Hilfe für Flüchtlinge im deutsch-belgisch-niederländisch Grenzland in den Jahren 1933 bis 1945*, Köln, 1998, p. 99 e.v.

73 Op 5 november besprak Lischka, een hoge functionaris van het *Reichssicherheitshauptamt*, naar aanleiding van het Belgisch-Duitse akkoord van 22 oktober 1938, in Wenen het probleem van de illegale emigratie (Bundesarchiv Berlin, R58, 486).

74 Klacht Belgische ambassade Berlijn, 6.12.1938 en 1.1939 (Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken Bonn, R 48.907). Vanaf maart 1939 viseerden de Duitse autoriteiten in hun poging de illegale emigratie stop te zetten ook personen die omwille van financiële voordelen de joden hielpen bij hun illegale migratie. Mensensmokkelaars aangetroffen bij joodse kandidaat-emigranten in de grenszones werden eveneens naar concentratiekampen gebracht [Zimmermann, Geheime Staatspolizei Berlin aan afdelingen van de Staatspolizei in het westen van het land, 15.3.1939 (Bundesarchiv Berlin, R58, 2736)]. Zie ook DIETER H. ARNTZ, *Judenverfolgung und Fluchthilfe...*, p. 566.

75 Davignon aan P.-E. Janson, 6.2.1939 (ADVZ, 37 C 1/3 (293)).

76 Verklaringen van medereizigers op de trein onder meer verzameld door het Rode Kruis en de grenswachten (ADVZ, 293).

druk op de joden in Duitsland aangeeft. Bij de aankomst van de zeven onbegeleide kinderen aan de Belgische grens vroeg de rijkswacht van de grensbrigade Lontzen-Herbenthal instructies aan de vreemdelingenpolitie⁷⁷. De dienst vreemdelingenzaken stelde dat elke vreemdeling – ook niet-begeleide kinderen – die niet over de noodzakelijk documenten beschikte, moest worden teruggedreven. Alle zeven kinderen werden terug de grens overgezet. Op dinsdag 3 en woensdag 4 januari werden respectievelijk nog vier en achttien kinderen teruggedreven.

Deze teruggrijpingen stuitten zij die deze taak moesten uitvoeren tegen de borst. De rijkswachtofficier van Herbesthal, lid van het lokale Rode Kruiscomité, vroeg het Rode Kruis een paar verpleegsters in te zetten om de kinderen op te vangen. Vanaf vrijdag 6 januari 1939 werden de niet-begeleide kinderen in het station van Herbesthal opgevangen door verpleegsters van het lokale Rode Kruiscomité. Deze vrijwilligsters namen ook de ondankbare taak op zich om de kinderen, indien de beslissing tot teruggrijping was genomen, terug op de trein naar Duitsland te zetten⁷⁸.

Snel kregen deze uitdrijvingen van kinderen publieke aandacht. Reeds op donderdag 5 januari 1939 kwam het nieuws in de pers. *Grenz-Echo*, een Duitstalig anti-nazistische krant voor Eupen-Malmedy had de primeur⁷⁹. Dat bericht werd op zaterdag 7 januari 1939 door een aantal Brusselse kranten overgenomen. De volgende dagen werd de teruggrijping van kinderen in vele kranten gehegeld. Dat Joseph Pholien hulpeloze kinderen tot slachtoffers maakte van zijn restrictief immigratiebeleid vond geen genade in de pers. Pholien zou zijn belofte om geen vluchtelingen meer uit te wijzen gebroken hebben⁸⁰.

Op zaterdag 7 januari vroeg Joseph Pholien zijn administratie om een toelichting bij deze persberichten. Die dag werden nog eens drie kinderen aan de grens teruggestuurd

77 Het is onduidelijk of de grenswachters ook instructies vroegen aan de Vreemdelingenpolitie wanneer onbegeleide kinderen die het land wilden inreizen zich bij hen aanboden voor januari 1939. Mogelijk vroegen de grenswachten op 2 januari 1939 niet zozeer instructies omdat de ouders hen niet zouden opwachten op de reisbestemming, maar omdat de onbegeleide kinderen de Oostenrijkse nationaliteit hadden en geen *Kinderausweis* bezaten.

78 Briefwisseling tussen rijkswachtbrigade te Lontzen en de Vreemdelingenpolitie te Brussel, 4 en 9.1.1939 (ADVZ, 293).

79 DIETER H. ARNTZ, *Judenverfolgung und Fluchthilfe...*, p. 538.

80 De katholieke *La Libre Belgique* ("Ce qu'ils deviendront on ne le sait. Triste chose en pays civilisé") en de neutrale *Le Soir*, 7.1.1939. De communistische *La Voix du Peuple*, 7.1.1939 bekritiseerde deze uitdrijvingen als "ignoble, répugnante". De volgende dag kwam er een scherp protest van Frédéric Denis tegen deze uitwijzingen in de socialistische *Le Peuple*, onder de titel "Nous sommes honteux". Zie ook *Le Peuple*, 12.1.1939. Ook in de regeringsgezinde *L'Indépendance belge*, 8.1.1939 ("on renvoie des gosses que la simple humanité commandait d'accueillir") en in de katholieke *Le Vingtième Siècle* (van de hand van William Ugeux) verschenen protesten tegen de uitwijzing van kinderen. Zie ook de socialistische *Vooruit*, 11.1.1939, de liberale *La Flandre libérale*, 10.1.1939 en de socialistische *La Wallonie*, 11.1.1939.

en op zondag 8 januari zelfs 22⁸¹. Pas na het weekend, op maandag 9 januari, werd Pholien over die gebeurtenissen ingelicht. Robert de Foy, beheerder van de Openbare Veiligheid, legitimeerde zijn uitwijzingsbeleid met te verwijzen naar de drieste Duitse uitdrijvingspolitiek, die nu zelfs niet-begeleide kinderen naar België dwong. De kritiek op de uitwijzing van kinderen – volgens hem sowieso een banaal feit – kwam volgens de Foy van gevoelige zielen en vond hij totaal misplaatst. Zijn enige bekommernis was het beheersen van de immigratie naar België en elke barst in zijn verdedigingsmuur moest worden gedicht. Zoniet zou als bij een dijkbreuk elke immigratiecontrole aan de overheid ontglippen. De Foy wilde met een rampenscenario van duizenden niet-begeleide kinderen aan de Belgische grens elke discussie over een humanitair grensbeleid in de kiem smoren: “*Il est incroyable que des gens mal informés ou peu au courant des différents aspects du problème de l’immigration puissent faire état d’un fait banal pour critiquer des mesures qu’ils seraient les premiers à faire rétablir au cas où elles viendraient à être abolies... Désire-t-on que la Belgique accueille endéans le mois 50.000 enfants israélites ? Si oui, des négociations ne sont pas indispensables : il suffirait de fermer les yeux sur les expéditions enfantines, qui ont ému les cœurs sensibles, on peut être persuadé qu’elles se développent à un rythme très accéléré*”⁸².

Volgens Robert de Foy waren deze teruggedrijvingen bovendien humanitair verlopen⁸³. De Foy fulmineerde ongemeen scherp tegen zijn critici. Hij had nog maar net het onderspit moeten delven in het uitwijzingsbeleid en nu werd zelfs zijn teruggedrijvingsbeleid gecontesteerd. De soevereiniteit van de Belgische staat en haar uitvoerende macht om te beslissen wie er aan haar grens werd toegelaten hoorden volgens de Foy buiten de publieke discussie te blijven.

De politiek verantwoordelijke, minister van Justitie Joseph Pholien, dekte volledig zijn administratie. Hij vertolkte de zienswijze van Robert de Foy ongefilterd naar de buitenwereld. Meer zelfs, vanuit zijn visie op ‘het joodse probleem’ drukte hij zijn verontwaardiging uit dat de joden nu ook al hun kinderen ongeleid naar België stuurden. De illegale inwijking nam sowieso al weer toe, op deze slinkse manier zou het aantal ongewenste inwijkelingen nog meer verhogen. Pholien klaagde de immigratie van kinderen aan als één van de “*ruses employées pour pénétrer chez nous... On organise la fraude à la frontière. Les autorités allemandes ferment les yeux pour favoriser l’exode des juifs*”⁸⁴.

81 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1938 (AKP, 954).

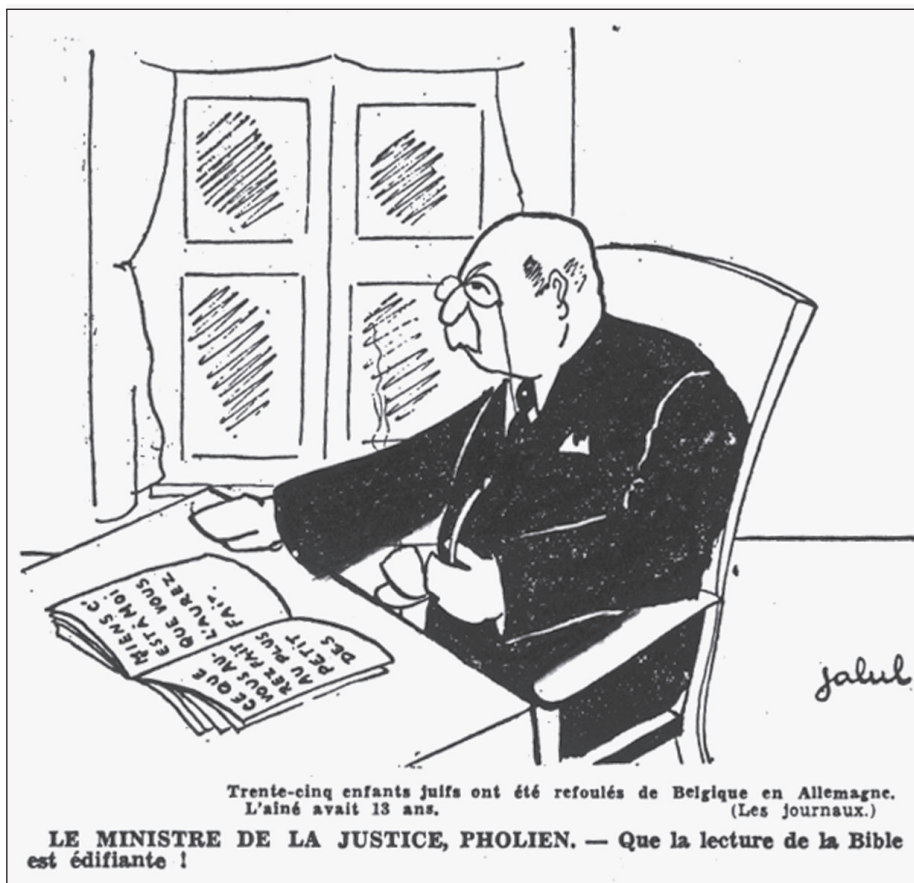
82 Interne Nota R. de Foy, 9.1.1939 (ADVZ, 293).

83 “*Ils ont été traités avec tous les égards dus à l’enfance*” [Interne nota, 1.1939 (ADVZ, 293)].

84 Joseph Pholien in de liberale *La Dernière Heure*, 10.1.1939 en de extreem-rechtse, belgicistische *La Nation belge*, 10.1.1939.

Joseph Pholien waarschuwde dat de kinderen de voorbode waren van een nieuwe dijkbreuk. Niet alleen 660.000 joden uit Duitsland en Oostenrijk stonden klaar om naar België te vluchten, maar ook honderdduizenden Sudeten en duizenden joden uit Polen en Italië waren vertrekkensklaar. En wat moest België met deze kinderen aanvangen? Voor de opvang ervan had de overheid geen middelen. Ook privé-organisaties waren, volgens Pholien, niet in staat de kinderen op te vangen. Pholien wees elke kritiek op zijn beleid af als onverantwoordelijk en positioneerde zich integendeel als een verdediger van de kinderen: “*Car ceux qui s’indignent des refoulements d’enfants juifs*

- Karikatuur van minister van justitie Joseph Pholien in *La Dernière Heure* van 9 januari 1939. Het boek dat hij voor zich heeft, ligt open op de bijbeltekst: “*ce que vous aurez fait au plus petit des miens c’est à moi que vous l’aurez fait*” (“Wat u de kleinsten zult aandoen, zult u mij aandoen”). Onder de karikatuur staat dat de kranten berichten dat vijfendertig joodse kinderen van België naar Duitsland werden teruggestuurd. De commentaartekst van *La Dernière Heure*: “De minister van Justitie Pholien – Wat is de lezing van de bijbel verhelderend !”.

*sont-ils prêts à les recevoir dans leur foyer ? ...je refuse de laisser errer ces petits êtres dans le pays, ayant faim et froid, sans abri, en proie à tous les dangers de l'enfance*⁸⁵.

Joseph Pholien stond niet geïsoleerd. De eerste minister, Paul-Henri Spaak, verdedigde op loyale wijze zijn minister in het Parlementair Comité van Buitenlandse Zaken. Ook Spaak verantwoordde de terugdrijvingen als zijnde in het belang van de kinderen⁸⁶. Pholiens alarmerend pleidooi kreeg vooral ruggensteun vanuit de conservatieve katholieke kringen waaronder diens voorganger op het ministerie van Justitie Charles du Bus de Warneffe. Volgens hen waren er al voldoende joden in België en de kinderen zouden in de toekomst zeker problemen stellen, aangezien ze volledig vreemd waren aan de “Belgische volksaard”. Volgens Pholien en andere conservatieve katholieke kringen waren de kinderen aan de Belgische grens geen humanitair probleem en ook niet uitsluitend een immigratieprobleem. Ze waren een joods probleem⁸⁷.

Joseph Pholien argumenteerde dat hij orde op zaken moest stellen. De overheid mocht zijn greep op de inwijking niet laten verslappen. De kinderen moesten teruggedreven worden. Toch werd het terugdrijven wat ‘gehumaniseerd’. Op voorstel van Pholien vroeg de vreemdelingenpolitie aan Dronsart, voorzitter van het Rode Kruis, om vrijwilligers ter beschikking te stellen om de kinderen die terug naar Aken moesten, te begeleiden. De inzet van het plaatselijke Rode Kruiscomité werd hiermee geofficialiseerd en uitgebreid⁸⁸. De kinderen werden door de vrijwilligers van het Rode Kruis niet aan de Duitse politieautoriteiten ‘overgeleverd’, maar naar het joodse comité in Aken gebracht die zorgde voor de familiehereniging⁸⁹.

De sterke publieke druk zorgde ervoor dat Pholien (nieuwe) toegevingen deed aan de tegenstanders van een strikt immigratiebeleid. Na ruggenspraak met onder meer de socialisten Henri Rolin en Arthur Wauters beloofde Pholien aan Paul-Henri Spaak om kinderen die onbegeleid in Herbesthal aankwamen, door een verpleegster van het Rode Kruis naar hun eindbestemming te laten vergezellen. De verpleegster zou zich dan

85 *La Dernière Heure*, 11.01.1939.

86 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 11.1.1939 (AKP, 954).

87 “*Les enfants juifs devraient rester définitivement chez nous et poseront dans 20 ans un problème grave*” (Charles du Bus de Warneffe in *Le Soir*, 12.1.1939); J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1938 (AKP, 954).

88 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1938 (AKP, 954) en ADVZ, 293.

89 Na de uitdrijvingen van de kinderen begin januari 1939 had mevrouw de Becker-Remy, geboren Lambert – een dame die zich inzette voor het vluchtelingenwerk voor kinderen – het joods-Belgisch comité in Aken telefonisch gecontacteerd om zich te vergewissen over de lotgevallen van deze kinderen. Het comité zou zich over de kinderen hebben bekommerd en de hereniging met hun ouders in Berlijn, Keulen of Wenen hebben georganiseerd [J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1938 (AKP, 954)]. Hoogstwaarschijnlijk is het contact tussen het Rode Kruis en het joodse comité te Aken via de Belgisch-joodse gemeenschap verlopen.

vergewissen of er een risico bestond dat de kinderen aan hun lot werden overgelaten⁹⁰. Blijkbaar bleef het enkel bij plannen, want in een persbericht van vrijdag 13 januari 1939 stelde Max Gottschalk dat het joods-Belgisch comité zijn diensten had aangeboden om onbegeleide kinderen aan de Belgisch-Duitse grens op te vangen, maar dat de autoriteiten verkozen de kinderen te deporteren⁹¹. Op dinsdag 17 januari werden nieuwe instructies van de Openbare Veiligheid aan de grenspolitie overgemaakt. Iedereen die niet over de nodige documenten beschikte, moest worden teruggedreven. Een uitzondering werd enkel gemaakt voor heel jonge kinderen (tot 3 jaar) en kinderen die vergezeld waren door een familielid of door een persoon die ze kenden. Slechts in deze gevallen moest de grenspost zich telefonisch tot de Openbare Veiligheid wenden voor instructies. Alle andere onbegeleide kinderen konden uitgedreven worden⁹².

Joseph Pholien en Paul-Henri Spaak rekenden vooral op het aanpakken van de kern van het probleem. Via officiële weg werd bij de Duitse autoriteiten aangedrongen opdat kinderen die over ontoereikende documenten beschikten in Aken, of onbegeleid reisden, het verderzetten van hun reis zou worden verhinderd. Berlijn vaardigde nieuwe instructies uit, die alle kinderen – inclusief kinderen die in het bezit van een *Kinderausweis* waren – het recht ontzegden het land te verlaten indien ze niet vergezeld waren door een meerderjarig familielid⁹³.

De publieke beroering rond de uitdrijving van kinderen versterkte de positie van het vluchtelingenwerk voor kinderen. Joseph Pholiens kritiek op het gebrek aan daadwerkelijke solidariteit met deze kinderen leidde ertoe dat socialistische, katholieke en communistische kranten oproepen deden voor gastgezinnen. De agitatie rond de teruggezonden kinderen zorgde ervoor dat heel wat meer families bereid waren ze op te vangen. De overheid wilde de agitatie zo snel mogelijk neutraliseren en kende aan de comités een tweede en zelfs derde quota van tweehonderdvijftig kinderen toe⁹⁴.

---

90 J. Pholien aan P.-H. Spaak, 11.1.1938 (AKP, 954).

91 *Le Peuple*, 13.1.1939. Wij vonden in de archieven geen sporen van dit conflict. De eerste beslissing tot teruggedrijving van kinderen na de beslissing van 11 januari waarover Joseph Pholien melding maakte in zijn brief aan Paul-Henri Spaak vinden we op 16 januari, wanneer drie onvergezeldde kinderen van 10, 12 en 15 jaar aankwamen in Welkenraedt. Hun ouders zouden reeds in Antwerpen verblijven, toch werden ze uitgedreven. Robert de Foy beval hun uitwijzing "*avec ménagement*" (ADVZ, 293).

92 Het is onduidelijk of het experiment dat Joseph Pholien aankondigde in zijn brief aan Paul-Henri Spaak hiermee definitief werd afgeblazen of dat het zich vanaf toen beperkte tot kinderen onder de 4 jaar. In 1939 werden, naast het toegekende quota van 750 kinderen, 181 kinderen die op een irreguliere wijze België binnenkamen opgevangen door de hulporganisaties [Interne nota Openbare veiligheid (ADVZ, 293); Antwerp committee for Jewish Refugees, march report 1939 (Archief Jewish Joint Distribution Committee, New York, 190)].

93 Rijkswachtbrigade Lontzen aan vreemdelingenpolitie, 9.1.1939 [ADVZ, 37C1/3 (293); Davignon aan P.-E. Janson, 6.2.1939 en Openbare Veiligheid aan Minister Buitenlandse Zaken, 7.1.1939 (ADVZ, 37 C1/3 (293))].

94 Joseph Pholien gebruikte het tweede quota om het verblijf van een aantal onbegeleide kinderen die in januari 1939 reeds in België verbleven te regulariseren [J. Pholien aan P.-H. Spaak, 9.1.1939 en 11.1.1939 (AKP, 954); *Joodsche Gazet van België*, 20.1.1939, p. 6].

Eind januari 1939 waren er al vijfhonderd kinderen in België opgevangen. Uiteindelijk zouden zo een duizendtal kinderen hun weg naar België vinden.

Het publiek schandaal rond de teruggedrijving van ongenode kinderen leidde tot een (tijdelijk) genereuzere houding tegenover de georganiseerde immigratie van kinderen, maar de overkomst van kinderen wiens ouders in België tijdelijk asiel vonden werd niet meer getolereerd. Sinds de Duitse autoriteiten, op vraag van België, de grens hadden gesloten voor ongebeleide joodse kinderen, moesten ouders bij de Belgische autoriteiten een aanvraag voor gezinshereniging indienen. De verzoeken werden stelselmatig geweigerd. Gezinshereniging zou de kansen van een tijdelijk in België gedoopte joodse vluchteling op een definitieve emigratie verminderen. Daarenboven moesten de gezinsleden van een vluchteling deze dan maar vervoegen in het definitieve asieland⁹⁵.

VI. Politieke en joodse vluchtelingen, twee fictief gescheiden werelden

Op 21 januari 1939 werd Joseph Pholien als minister van Justitie vervangen door zijn partijgenoot Emile van Dievoet. De dag voor de ministerwisseling werd binnen de asielinstantie een cruciaal debat gevoerd over haar rol binnen het Belgische immigratiebeleid na de radicalisering van de jodenvervolging in Duitsland. Tot en met 1938 ontzegde de asielinstantie de meeste joodse vluchtelingen de vluchtelingenstatus aangezien zij Duitsland vrijwillig hadden verlaten. Na het aanhoren van het vervolgingsrelaas van talrijke Duitse joden, beriep rechter Mertens, voorzitter van de asielinstantie, zich op het internationaal vluchtelingenakkoord van 4 juli 1936 om hun collectieve erkenning als vluchteling te bepleiten. De ondertekening van België van het internationaal vluchtelingenverdrag betekende voor Mertens dat België internationaal-rechtelijk verbonden was om elke jood uit nazi-Duitsland die zich op Belgisch territorium bevond asiel te verlenen.

Mertens vroeg zich tegelijkertijd evenwel af of de taak van de asielinstantie niet moest worden herzien, of dat België zijn ondertekening van het internationaal vluchtelingenakkoord niet moest intrekken. Gezien haar mandaat zou de asielinstantie immers gedwongen zijn om voor elk asielerzoek van joden die uit nazi-Duitsland naar België waren gevlucht een positief advies te geven. Mertens meende dat het kleine en overbevolkte België de massa vluchtelingen niet kon opnemen. Herman Bekaert, de adjunct van Robert de Foy en verantwoordelijk voor het vluchtelingenbeleid, ontkende dat het internationaal vluchtelingenakkoord een recht op immigratie voor politieke

⁹⁵ Slechts als er op korte termijn een definitieve emigratie van de ouders volgde, kregen de kinderen de toelating om naar België te reizen [Interne nota, 11.1.1939 (ADVZ, 37C1)]. Intern bleek er ook weinig begrip voor de uitzichtloze situatie van de joden in Nazi-Duitsland, zoals blijkt uit de reactie in 1940 op een vraag voor familiehereniging: "On essaye de nous apitoyer sur le sort d'enfants qu'en fait les parents ont délaissés dans des moments tragiques" [Interne nota Openbare Veiligheid, 17.4.1940 (ADVZ, 37C1)].

vluchtelingen impliceerde. Binnen het internationaal vluchtelingenregime beheerste de staat de toegang tot de asielpcedure. Hij wees er ook op dat in het internationaal vluchtelingenakkoord van 1936 “het vluchteling-zijn” als een gunst werd beschouwd, wat steeds de goedkeuring van de overheid van het gastland inhield. Een collectieve vervolging van de joden in Duitsland was niet voldoende om de joodse emigranten allemaal als vluchteling te erkennen. Om als vluchteling erkend te worden moest je niet enkel de bescherming van je land ontberen, maar mocht je ook geen bedreiging vormen voor de nationale belangen van het gastland. Daarom was een individuele procedure noodzakelijk, zodat ongewenste immigranten de vluchtelingenstatus konden worden geweigerd⁹⁶.

Mertens, maar ook Max Gottschalk zagen daarentegen het politiek vluchteling-zijn niet als een door de overheid van het gastland toegekende status, maar als een feitelijke toestand, veroorzaakt door het ontberen van bescherming van de staat waarvan men de nationaliteit bezat. Een niet-bescherming die de politieke vluchteling zelf moest aantonen aan de asielinstanties. De vluchtelingen moest zich laten (h)erkennen. De objectieve realiteit van het vluchteling-zijn betekende voor Gottschalk, in tegenstelling tot Mertens, evenwel niet de toekenning van bescherming aan elke (politieke) vluchteling. Aangezien de joodse vluchtelingen in België slechts in transit waren, was een uitspraak van de asielinstantie over hun vluchteling-zijn niet noodzakelijk. Gottschalk omzeilde de vraag van Mertens door de joodse vluchtelingen te laten verzaken aan een asiolverzoek, maar tegelijkertijd hun politiek vluchteling-zijn impliciet te bevestigen.

Herman Bekaert was het met Max Gottschalk eens dat de verblijfsstatus van de joodse vluchtelingen geen toegang tot de asielpcedure vereiste, maar hij wilde tegelijkertijd de mogelijkheid openhouden om een uitspraak te doen over hun vluchtelingenschap. Bekaert meende dat de Belgische overheid met de asielinstantie een nuttig instrument had gecreëerd, aangezien de asielinstantie bij een beslissing tot verwijdering van een vreemdeling kon nagaan of humanitaire minimumvoorwaarden werden gerespecteerd. Voor Duitse joden had het Duits-Belgisch akkoord van 22 oktober 1938 vastgelegd

---

⁹⁶ H.Bekaert in *Commission interministérielle chargée d'examiner la situation des étrangers réfugiés*, zitting 150, 20.1.1939 (ADVZ, 248). Herman Bekaert had begin januari 1939 in een brief aan een woordvoerder van de Duitse vluchtelingen, Hugo Marx, de motivatie van zijn redenering duidelijker verwoord: “*S'il est vrai que les événements d'Allemagne atteignent des catégories entières d'individus...chaque étranger doit faire l'objet d'un examen particulier. Cette condition...est destinée à éviter de graves abus qui doivent être écartés. Créer des catégories dans lesquelles l'étranger peut se placer d'office en raison de telle ou telle condition déterminée, c'est permettre à des indésirables et ils sont nombreux - d'obtenir des avantages qui ne doivent être réservés qu'à des personnes irréprochables et dans la mesure des nécessités nationales. La situation des pays démocratiques est suffisamment grave pour que l'immigration soit resserrée dans des limites telles que la population de ces pays ne soit pas amenée à un revirement d'opinion à l'égard des immigrés*” [H.Bekaert aan H. Marx, 4.1.1939 (ADVZ, 37C6)]. Over Hugo Marx zie JEAN-PHILIPPE SCHREIBER, *Dictionnaire biographique des Juifs de Belgique...*, p. 243-244.

dat zij *de jure* terugkonden naar nazi-Duitsland en dus juridisch nog de bescherming van Duitsland genoten. Bekaert erkende weliswaar dat *de facto* de bescherming van Duitsland “*fort illusoire*” was, maar strikt juridisch behield België het recht deze joden te repatriëren. De mogelijkheid om joden uit nazi-Duitsland het vluchtelingenschap te ontzeggen, zorgde ervoor dat de Belgische overheid een stok achter de deur had om Duitse joden die enkel transitvluchtelingen waren, aan te zetten hun definitieve emigratie te organiseren. Hun repatriëring was immers mogelijk.

Herman Bekaert was vooral bekommerd om de greep van de overheid op de migratie te vrijwaren. Door de beperkte emigratiemogelijkheden verliep de doorstroming van de transitvluchtelingen immers weinig voorspoedig. Een collectieve erkenning van de uit nazi-Duitsland gevluchte joden als politiek vluchteling verwierp Bekaert. Hij waarschuwde dat een dergelijk automatisme het openen van de doos van Pandora was, die de Belgische overheid een instrument om een soepel en humanitair beleid te voeren mogelijk zou ontnemen : “*Les étrangers provenant d’Allemagne, qui ont trouvé accueil en Belgique, ont, sur ceux d’autres pays, cet énorme avantage de pouvoir faire valoir les éléments d’appréciation devant un organisme spécialisé, dont l’indépendance absolue est assurée. Il est d’une élémentaire prudence de ne pas chercher à modifier cet état de choses, sans s’être assuré au préalable, que cette modification n’aura pas un effet restrictif. S’il est incontestable qu’une partie de l’opinion publique ne s’oppose pas à un régime d’immigration*

- De zgn. heropvoedingsinstelling te Merksplas waar enkele gebouwen ter beschikking werden gesteld om onderdak te bieden aan joodse vluchtelingen.
(Foto SOMA)

*provisoire très mitigé, il est tout aussi certain que d'autres tendances se font jour et s'opposent avec violence à l'établissement de nouveaux immigrants. Le régime actuellement en vigueur est de nature à permettre au gouvernement responsable de l'ordre public d'affirmer qu'il tient en mains le contrôle de l'immigration, qu'il en empêche les abus et qu'il peut donner aux cas dans lesquels l'humanité l'exige, une suite favorable*⁹⁷.

Mertens aanzag de redenering van Herman Bekaert als een louter theoretische benadering. Hij sprak van de fictie van migratiecontrole. Er was nog nauwelijks controle aangezien illegaal ingewekenen die zich aanmeldden een verblijfsvergunning als transitvluchteling werden toegekend. Deze verblijfsvergunning was in principe tijdelijk, maar als gevolg van de politieke beslissing om niet uit te wijzen, werd ze – bij het uitblijven van de definitieve emigratie – telkens opnieuw verlengd. Mertens opteerde voor de uitwijzing van de transitvluchtelingen die binnen de gestelde termijn hun emigratie niet hadden georganiseerd. In januari 1939 was zulke optie politiek niet (meer) aanvaardbaar. Bekaert, die zich beriep op de wil van het Parlement, aanvaardde het gedoogbeleid, maar wilde de nadelen voortspruitend uit de massale immigratie beperken. De asielinstantie die op individuele basis de vluchtelingenstatus toekende, kreeg hierbij de cruciale rol om een jurisprudentie te ontwikkelen voor alle asielverzoeken van vreemdelingen die zich in België wilden vestigen. Over de vervolging van joodse vluchtelingen die slechts een tijdelijke toevlucht zochten in België met het oog op hun definitieve emigratie diende de asielinstantie geen oordeel te vellen.

Herman Bekaerts visie vertaalde zich in 1939 in de werking van de asielinstantie. De advocaat Georges Wolff, medestander van Max Gottschalk, pleitte in februari 1939 nog voor een duidelijke uitspraak over de vervolging van die joodse vluchtelingen die niet wensten te emigreren. De asielinstantie toonde zich weinig moedig. Ze weigerde zich daarover uit te spreken. Ze bezegelde hiermee zelf de aantasting van haar bevoegdheden. De joden uit Duitsland werden collectief als transitvluchtelingen beschouwd en op basis van hun verblijfsstatus van de asielprocedure uitgesloten⁹⁸. De Vreemdelingenpolitie vroeg nog nauwelijks advies aan de asielinstantie voor Duitse en Oostenrijkse joden. Ook het joods-Belgisch comité ontraadde blijkbaar het asielverzoek aan zijn beschermelingen. De asielinstantie moest zich in 1939 nog nauwelijks uitspreken over het vluchteling-zijn van zij die op de vlucht waren voor het Duitse antisemitisme⁹⁹. De Vreemdelingenpolitie bleef wel asielverzoeken op basis van *Rassenschande* doorsturen naar de asielinstantie. Deze opening zorgde ervoor dat de administratieve afhandeling van de joodse immigratie gecompliceerd bleef. Wanneer gemeentelijke administraties joodse vluchtelingen bij hun aanmelding de toegang tot de asielprocedure ontzegden,

97 H.Bekaert in *Commission interministérielle chargée d'examiner la situation des étrangers réfugiés*, zitting 150, 20.1.1939 (ADVZ, 248).

98 Asielinstantie, 19.2.1939 (ADVZ, 248).

99 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 192.

drong de vreemdelingenpolitie – gezien de jurisprudentie van de asielinstantie – toch bij de gemeentelijke autoriteiten aan om hen een asielverzoek te laten indienen¹⁰⁰.

VII. Het uitwijzingsbeleid na Pholien, januari-augustus 1939

Op 22 november 1938 had Joseph Pholien het gedoogbeleid expliciet hersteld. Vluchtelingen konden aan de Belgisch-Duitse grens worden teruggedreven, maar het arresteren en terugsturen van vluchtelingen in het binnenland werd opnieuw afgewezen. Als gevolg van de publieke beroering in oktober 1938 en januari 1939 namen zowel Pholien als zijn opvolger, Emile Van Dievoet, geen enkel nieuw initiatief in het vluchtelingendossier. Na oktober 1938 meldden zich maandelijks een paar duizend joodse vluchtelingen bij de joodse hulpcomités.

Zowel Robert de Foy als zijn adjunct Herman Bekaert namen het immobilisme van de politieke verantwoordelijken hevig op de korrel. Het *laisser-faire* van de Belgische autoriteiten, waarbij joodse vluchtelingen niet verontrust werden, maar ook geen verblijfsstatus werd toegekend, noemden zij onverantwoord, gezien de massale, ongenode instroom¹⁰¹. Een hermetische afsluiting van de grens werd door die politiekeringen weliswaar als onrealistisch beschouwd, maar er moesten hoe dan ook maatregelen worden genomen om het migratiebeheer te verzekeren¹⁰². Vooral de Foy drong bij de politieke verantwoordelijken aan om duidelijke instructies om de toevloed van joodse vluchtelingen in te dammen. Om niet weerloos overspoeld te worden door vluchtelingen pleitte de Foy – vruchteloos – voor het teruggrijpen naar het uitwijzingswapen. Volgens hem was dat de enige effectieve manier om de vluchtelingenstroom in te dijken¹⁰³.

100 De instructies aan de gemeentelijke autoriteiten van de minister van Justitie van 2 januari 1937, herhaald op 15 februari 1939, gaven aan dat asielzoekers een verklaring hiertoe moesten ondertekenen en ook een inlichtingenformulier moesten invullen. In Anderlecht werd midden 1939 op de vraag “bent u politiek vluchteling” – een vraag die aan alle vreemdelingen bij hun inschrijving werd gesteld – bij joodse vluchtelingen stelselmatig geantwoord: “*non, a quitté l’Allemagne pour échapper aux représailles*”. Een hoge ambtenaar van de dienst Vreemdelingenzaken riep daarom de politie-commissaris van Anderlecht bij zich gezien “*la qualité de réfugié pourrait être reconnue (notamment dans le cas de délit de souillure de race) en l’absence d’activité politique*” en stelde hem voor de joodse vluchtelingen toch de mogelijkheid te bieden een asielverzoek in te dienen [Interne nota, 11.7.1939 (ADVZ, 37C 1 (288))].

101 Herman Bekaert die toen de twee directie van de Openbare Veiligheid (de Vreemdelingenpolitie) leidde drong bij Robert de Foy aan om duidelijke instructies om de verdere emigratie van de gedoogde Duitse Joden af te dwingen: “*En l’absence d’instructions je dois décliner toute responsabilité pour les répercussions politiques, sociales et administratives qui en seraient la conséquence*.” de Foy stelde dat hij reeds meermaal had aangedrongen om duidelijke instructies bij de verantwoordelijke minister, eerst bij Joseph Pholien en dan bij Emile Van Dievoet en zelfs bij Eerste Minister Paul-Henri Spaak [Correspondentie tussen H. Bekaert en R. de Foy, 1-2.2.1939 (ADVZ, 37C1)].

102 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 225. Er werd wel opgetreden tegen mensensmokkelaars en ook bij de Duitse autoriteiten werd, met succes, aangedrongen om deze mensensmokkelaars te bestraffen of, indien ze Belg waren, hen de toegang tot Duitsland te ontzeggen. [Nota Belgische ambassade, 3.1939 (Archief Duits Ministerie van Buitenlandse Zaken, Bonn, R 48907)].

103 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 225-227.

- Joodse vluchtelingen aan het werk bij het uitstrooien van de mest op de akkers van het heropvoedingsgesticht te Merksplas.
(Foto SOMA)

Na het immobilisme van begin 1939 kon Robert de Foy de nieuwe minister van Justitie in de tweede regering Spaak, August De Schryver, overhalen om de immigratie uit nazi-Duitsland een halt toe te roepen¹⁰⁴. Op 25 maart 1939 gaf De Schryver zijn akkoord voor de uitwijzing van alle vreemdelingen en in het bijzonder Duitse joden die illegaal België zouden binnenkomen: *“M. Pholien avait déclaré qu’il serait sursis au refoulement des Israélites aussi longtemps que le maintien de l’ordre public autoriserait pareille attitude. Cette mansuétude, dictée par des raisons humanitaires, partagées par toute la Chambre, a provoqué un afflux qui menace de mettre en péril notre économie et notre ordre publics : aussi doit-elle être abandonnée”*¹⁰⁵.

104 August De Schryver was Minister in de tweede regering Spaak (22 februari 1939-16 april 1939, ontslagnemend vanaf 27 februari). Zie hierover: GODFRIED KWANTEN, *August-Edmond De Schryver, 1898-1991. Politieke biografie van een gentleman-staatsman*, (Kadoc-Studies 27), Leuven, 2001. Emile van Dievoet bleef, na het ontslag van de regering Spaak op 9 februari 1939, tot 22 februari van dat jaar minister van Justitie.

105 Note pour Monsieur l’Administrateur Général de la Sûreté, 25.3.1939 (van de hand van August De Schryver) (ADVZ, 37C1).

Enkel de illegale immigratie van politieke vluchtelingen zou verschoond blijven. Daarbij werd duidelijk gestipuleerd werd dat dit enkel personen betrof die door hun politieke activiteiten bevreesd moesten zijn voor hun vrijheid of hun leven. Nieuwkomers uit nazi-Duitsland die zonder visum aankwamen, belandden in de gevangenis, maar van uitwijzing was geen sprake. Aan de grens bleef men de vluchtelingen – ook de minderjarigen – teruggedrijven. Niettegenstaande de instructies van midden januari 1939 die de grenswacht een vrijgeleide gaf om de onbegeleide kinderen terug te drijven bleven de grenswachters de Vreemdelingenpolitie om advies vragen. De Vreemdelingenpolitie bleef onverbiddelijk. Op donderdag 23 februari volgde de uitdrijving van twee jongens van 12 jaar van wie de ouders in Antwerpen zouden hebben verbleven. Zonder te verifiëren of dat effectief zo was, werden de kinderen, onder begeleiding van Rode Kruisvrijwilligers, naar het joods comité in Aken gebracht. Op maandag 27 februari 1939 besliste de Vreemdelingenpolitie opnieuw een jongen terug te drijven. De brief van een oom uit Antwerpen, die de jongen bij zich droeg, beschermde hem niet tegen de uitdrijving. In de eerste helft van maart 1939 werden zo nog eens acht kinderen teruggedreven. Ondertussen had het joods comité in Aken de Rode Kruisbegeleiders ingelicht over zijn financieel onvermogen om nog verder teruggedreven kinderen op te vangen. Het joods comité in Aken vroeg de Rode Kruisbegeleiders om de kinderen voortaan naar Keulen te brengen waar de grotere joodse gemeenschap de opvang nog aankon. Indien dat niet gebeurde, zou het joods comité in Aken genoodzaakt zijn om de kinderen naar de Duitse politie te Aken te brengen. Met akkoord van de Vreemdelingenpolitie werden vanaf 11 maart 1939 de kinderen tot in Keulen begeleid ¹⁰⁶.

Niettegenstaande de beslissing van de ontslagnemende minister van Justitie August De Schryver zorgde de katholiek-liberale regering Hubert Pierlot, met als nieuwe minister van Justitie de liberaal Paul-Emile Janson, voor het verderzetten van het Belgische liberale vluchtelingenbeleid. Met het oog op hun emigratie regulariseerde de Vreemdelingenpolitie het verblijf van alle illegaal ingeweken joden uit nazi-Duitsland die voor 30 april in het land waren binnengekomen ¹⁰⁷. De intentie was dat, in uitvoering van de beslissing van de Schryver, alle inwijkelingen die na 30 april het land binnenkwamen zouden worden uitgewezen. Gezien de regeringwissel moest deze beslissing nog worden bevestigd door Paul-Emile Janson, de nieuwe minister van Justitie.

Begin april 1939 werd Eerste Minister Hubert Pierlot door Max Gottschalk officieel ingelicht dat de joodse hulpcomités onvoldoende financiële middelen hadden om het

---

106 Dronsard (Rode Kruis) aan R. de Foy, 9.3.1939 en Interne nota vreemdelingenpolitie, 11.3.1939 (ADVZ, 293). Zie ook Archief Ministerie van Buitenlandse Zaken, Bonn R 48.907. De beleidsarchieven van de dienst vreemdelingenzaken bieden geen informatie meer over teruggedrijving van kinderen na midden maart 1939. Ook het archief van het Rode Kruis in Brussel heeft hierover geen materiaal. Met dank aan Luc de Munck.

107 R. de Foy aan Provinciegouverneurs, 15.4.1939 (ADVZ, 37C1).

aanzwellend aantal behoeftige vluchtelingen te onderhouden. De vraag of de overheid de ondersteuning van de joodse vluchtelingen wilde co-financieren was een nieuw argument in de handen van zij die een strikter beleid bepleitten. Kort na zijn ambts-aantrede kreeg Paul-Emile Janson een nota van de Openbare Veiligheid, waarin op een relatief gematigde toon de gevaren van het liberale Belgische beleid werden opgesomd. In de kantlijn noteerde Robert de Foy zijn bekommernissen : “*attention au danger que présentent les fortes minorités non assimilables... Une nation qui veut vivre doit se défendre... En cas de guerre le ‘nettoyage’ du pays sera difficile*”¹⁰⁸. De regering wees een uitwijzing van de hand, of zoals de Foy het stelde : “*Il semble qu’on ne puisse pas retenir cette solution. Ces mesures de police paraîtront brutales et provoqueront inévitablement des réactions dans une partie de l’opinion publique, voire même des incidents*”¹⁰⁹.

In juni 1939 maakte de Belgische regering een budget vrij voor het ondersteunen van joodse vluchtelingen. België was ook het eerste land dat zich op 10 juni 1939 bereid verklaarde een deel van de joodse bootvluchtelingen van de St.-Louis bescherming te bieden, onder meer op vraag van Max Gottschalk¹¹⁰. Op de ministerraad van 14 juli 1939 werd een nieuwe amnestie afgekondigd voor “zij die zich als politieke vluchtelingen doen doorgaan” en voor 15 juli 1939 het land waren binnengekomen “gezien hun vertrek uit hun vaderland schijnt gerechtvaardigd te zijn om politieke, culturele en rasredenen”¹¹¹. De vermelding “rasredenen” betekende niet dat de asielinstantie haar restrictief beleid ten opzichte van joodse vluchtelingen herzag. De meeste joodse vluchtelingen bleven als transit-vluchtelingen beschouwd en hadden dus geen asiel nodig.

Tegelijkertijd besliste de ministerraad op 14 juli 1939 alle joden die illegaal na 15 juli 1939 uit Duitsland zouden inwijken, uit te wijzen¹¹². In uitvoering van deze beslissing besloot de Vreemdelingenpolitie alle Duitsers waarvan zij meende, op basis van de jurisprudentie van de asielinstantie, dat het geen vluchtelingen waren te arresteren en uit het land te zetten. Ouderlingen en gezinnen met minderjarige kinderen zouden “per buitengewoon vervoer naar de Duitse grens worden gebracht onder de bewaking van een gendarm in burgerkleedij”¹¹³. Vertwijfeld drongen de joodse vluchtelingenorganisaties aan opdat deze dreiging met uitwijzing niet zou worden uitgevoerd. Volgens

108 Note pour Monsieur le Ministre, 8 en 9.5.1939 (ADVZ, 37C1).

109 Procès-verbal de la réunion tenue, le 29 avril 1939, au ministère de la Justice, pour examiner le problème de l’assistance aux réfugiés israéliens en Belgique (ADVZ, 37C1). Blijkbaar gaf op 12 mei 1939 Minister van Justitie Paul-Emile Janson wel zijn goedkeuring om illegale inwijkelingen uit te wijzen die niet ingingen op een emigratiemogelijkheid [Note pour Monsieur l’Administrateur, 15.5.1939 (ADVZ, 37C1)].

110 FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 245-250.

111 Dienstnota, 12.7.1939 (ADVZ, 37C1); Rondschriften 1.7.1939 en 25.7.1939 (Stadsarchief Antwerpen, MA 58.078); FRANK CAESTECKER, *Ongewenste gasten...*, p. 224-251.

112 H. Pierlot aan P.-E. Janson, 25.7.1939 en P.-E. Janson aan M. Gottschalk, 14.7.1939 (ADVZ, 37C1).

113 Dienstnota, 12.7.1939 (ADVZ, 37C1). Nota R. de Foy, 18.7.1939 (ADVZ, 37C1-I).

hen zou de dreiging alleen al een daling van het aantal illegale inwijkelingen in de hand werken ¹¹⁴. Toen bleek dat de Vreemdelingenpolitie ook vrouwen en kinderen wenste te repatriëren die het land illegaal binnenkwamen om hun echtgenoot of vader wiens verblijf geregulariseerd was te vervoegen, was dat voor minister Paul-Emile Janson een brug te ver. Hij gaf het bevel deze laatste beslissing onmiddellijk in te trekken : “*mesure impossible à prendre*” ¹¹⁵.

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in september 1939 leidde ertoe dat Paul-Emile Janson uiteindelijk niet tot uitwijzing van joodse vluchtelingen overging. De repatriëring was, althans tijdelijk, geen optie meer ¹¹⁶. Intussen hadden sinds de *Anschluss* ongeveer 25.000 joodse vluchtelingen een toevluchtsoord in België gevonden.

VIII. Besluit

Na de *Anschluss* van maart 1938 en de *Reichskristallnacht* van november 1938 nam de migratiedruk sterk toe. In paniek zochten talloze joodse vluchtelingen uit Oostenrijk en nazi-Duitsland aan de plots opgedreven vervolging te ontsnappen. Dat alles speelde zich af in een periode van economische neergang. De totaal berooide kandidaat-emigranten werden dan ook als weinig interessante migranten beschouwd. Aangezien ze daarenboven veelal niet terug naar nazi-Duitsland wilden, werd hen in regel een visum geweigerd. Aan de grens werden ze onverbiddelijk geweerd. Alle Belgische beleidsvoerders pleitten voor het versterken van de grenscontrole, ver weg van het oog van de burger ¹¹⁷. De soevereiniteit van de Belgische staat om te beslissen wie in het land werd toegelaten, bleef, afgezien van het kortstondige incident rond de uitwijzing van joodse kinderen in januari 1939, buiten de publieke discussie. Het terugdrijven van kind-vluchtelingen werd een routine-operatie voor de Belgische grensautoriteiten.

De inzet van de opeenvolgende ministers van Buitenlandse Zaken - inclusief de socialist Paul-Henri Spaak – om de Duits-Belgische grenszone hermetisch af te sluiten, wijst op een consensus binnen de politieke elite. Daarvoor werd zelfs de hulp van de Duitse autoriteiten ingeroepen. De ‘operatie grenscontrole’, met de contradictoire steun van de Duitse autoriteiten, heeft ongetwijfeld veel kandidaat-immigranten tegengehouden of afgeschrikt, maar een migratiestop kon deze gezamenlijke aanpak niet afdwingen.

114 Numa Torczyner aan P.-E. Janson, 16.7.1939 (ADVZ, 37C1).

115 Interne nota's Openbare Veiligheid (ADVZ, 37C1).

116 Tot 1940 bleef de repatriëring naar Duitsland van joodse vluchtelingen uitgesloten, zie hiervoor FRANK CAESTECKER, *Alien Policy in Belgium...*, p. 237-239.

117 In het huidig onderzoek van het Belgische beleid over de vluchtelingen uit Nazi-Duitsland is het grensbeleid nog nauwelijks onderzocht. In individuele vreemdelingendossiers bevinden zich soms wel documenten van de grensautoriteiten, maar een analyse op basis van deze bron is uiterst arbeidsintensief. Bronnen die beleidsbeslissingen aan de grens toelichten bevinden zich hoogstwaarschijnlijk in het archief van de federale politie.

Noodgedwongen drongen de joodse vluchtelingen zich op. Ondanks de grenswachten doken ze plots op in Anderlecht, Berchem, Luik... Eenmaal een vluchteling zich op Belgisch territorium bevond, vond hij bondgenoten. De joodse vluchtelingen konden op beduidend meer clementie rekenen dan andere illegale inwijkelingen. Zij werden omwille van humanitaire redenen gedoogd.

De katholieke ministers van Justitie Charles du Bus de Warnaffe en Joseph Pholien –opgejaagd door het electoraal succes van Rex in mei 1936 – braken met dit clement beleid en kozen voor een politionele beleids optie. Zij pleitten voor een stoer uitwijzingsbeleid. Dat blind uitwijzingsbeleid werd verantwoord vanuit het bestrijden van het antisemitisme. De agitatie tegen vreemdelingen en in het bijzonder tegen joodse vreemdelingen was in de periode 1936-1937 nog een geïsoleerd fenomeen. In de economisch en politiek turbulente jaren 1938 en 1939 won het aan populariteit en werd het zelfs *salonfähig*. De politieke neofiet Pholien integreerde in de lente van 1938 het xenofobe denken in het vluchtelingenbeleid. Robert de Foy, het hoofd van de Openbare Veiligheid, had, omwille van politieke interventies, tot dan ‘zijn’ greep op de migratie naar België niet kunnen verstevigen, maar had integendeel zelfs linkse politieke activisten moeten tolereren. Met het aantreden van Pholien zag hij zijn kans om zijn sterk xenofob in-gekleurde politionele visie in een krachtdadig overheidsbeleid te vertalen.

Niettegenstaande Joseph Pholien en zijn voorganger Charles du Bus de Warnaffe hun beleid verantwoordden vanuit de strijd tegen het antisemitisme, deelden ze blijkbaar het xenofobe, tot zelfs antisemitische gedachtengoed. Zij legitimeerden hun gedachtengoed door de ongewenstheid van immigranten – en hun nakomelingen – ook etnisch, zoniet raciaal te onderbouwen. Dat gedachtengoed viseerde vooral de immigranten die reeds sinds het einde van de 19de eeuw uit Oost-Europa waren afgezakt, de zogeheten *Ostjuden*. Daarbij gingen ze voorbij aan het feit dat de overgrote meerderheid van de Duitse joden in werkelijkheid reeds opgegaan was in de moderniteit. De ideologische polarisatie rond de joodse immigratie, de wilde vlucht van Oostenrijkse joden en de verwarring over de geviseerde groepen droegen bij tot het doortastend optreden van Pholien.

De harde actie werd snel een publiek geheim en werd vervolgens gepromoot tot een publiek thema, in het bijzonder door de socialistische partijvoorzitter Emile Vandervelde. Vandervelde nam eerst zijn toevlucht tot stille diplomatie. Hij wantrouwde blijkbaar Eerste Minister Paul-Henri Spaak, weliswaar een partijgenoot, maar geen bondgenoot. In een vlucht vooruit deed hij via de socialistische krant *Le Peuple* in oktober 1938 beroep op de publieke opinie¹¹⁸. Zijn bedoeling was om de joodse vluchtelingen te vrijwaren van een onverbiddelijk vreemdelingenbeleid. Op dat moment had Spaak echter reeds zijn minister van Justitie, de katholiek Joseph Pholien, teruggefloten. Vanderveldes

118 De tweestrijd binnen de BWP zou vooral publiek worden bij de politieke strijd rond de erkenning van de Franco-regering te Burgos in november 1938.

publiek protest was een uiting van zijn eigen machtsverlies als partijvoorzitter. De ideologisch bevlogen Vandervelde was intussen door de pragmatische socialisten, in het bijzonder Spaak, in een marginale positie gemanoeuvreerd. Spaak en zijn medestanders beschouwden het internationalisme van Vandervelde als een hypotheek op de toegang tot de politieke macht.

Het publiek debat werd, een maand later, naar aanleiding van de verontwaardiging over de *Kristallnacht* van november 1938, in het Parlement hernomen. Joseph Pholien die stijfkoppig bleef vasthouden aan zijn beleidskeuzes werd ongemeen hevig aangevallen. Ook zijn communicatie was olie op het vuur. Deze politieke blunders, samen met de zwakke politieke positie van de onervaren Pholien maakten de politicus tot een politieke schietschijf. Eerste Minister Paul-Henri Spaak dwong Pholien tot een ware terugtocht. De beleids optie tot het uitwijzen van joodse vluchtelingen werd daardoor ongemeen snel afgeschreven en in het collectief geheugen geassocieerd met de onbehouwen Pholien.

Na oktober 1938 bleef het uitdrijvingsbeleid aan de grens onverbiddelijk. De dwangmatige terugkeer van zij die de grenswachten hadden verschalkt, werd echter steeds opnieuw uitgesteld. Weliswaar werd het uitwijzingsbeleid telkens weer op de agenda

- Niet alleen in België, ook in Frankrijk werden joodse kinderen uit Duitsland opgevangen. Op deze intrigerende foto staat naast de kinderen een bord met daarop : "Hänschen klein geht allein, in die weite Welt hinein" – "Kleine Hans gaat alleen, in de weide wereld heen". (Foto SOMA).

geplaatst, maar telkens weer schrok men bij de uitvoering terug voor de mogelijke politieke gevolgen. Instabiele regeringen droegen zeker tot dit immobilisme bij. Een doortastend beleid werd ook ten dele verlamd door de bescherming die de politieke vluchtelingen bleven genieten.

Ook joodse vluchtelingen konden, als gevolg van de jurisprudentie van de asielinstantie, de toegang tot de asielpcedure niet collectief worden ontzegd. Afgezien van de 'gemengde' koppels werden zij die het Duitse antisemitisme ontvluchtten evenwel allen de vluchtelingenstatus ontzegd. Het vernieuwende van de etnische zuivering van nazi-Duitsland zorgde ervoor dat de vlucht van de joden als een gewone emigratie kon worden geïnterpreteerd. Het vertrek van de joden uit Duitsland was een 'vrijwillig' vertrek met een regulier Duits (of Oostenrijks) paspoort. De Duitse politieke opposanten die nazi-Duitsland in het geheim ontvluchtten zonder de nodige Duitse reisdocumenten contrasteerden scherp met de emigratie van joden, die de medewerking van de Duitse autoriteiten kregen. In de immigratielanden konden de joden in regel steeds hun Duits paspoort verlengen bij het Duitse consulaat en hun terugkeer was officieel altijd mogelijk. De Duitse autoriteiten verzwegen wel dat de teruggekeerden vanaf 1935 in heropvoedingskampen werden opgesloten en later, vanaf 1938, zelfs in concentratiekampen. De officiële mogelijkheid tot terugkeer legde de verantwoordelijkheid uitsluitend bij de joden zelf die niet terugwilden. De fictie van enerzijds het 'vrijwillig' vertrek van de joden uit Duitsland en anderzijds hun 'onwil' om terug te keren werd door Joseph Pholien en Herman Bekaert dankbaar aangegrepen om respectievelijk hun uitwijzing te legitimeren en hen collectief de vluchtelingenstatus te ontzeggen. Deze 'statutaire inferioriteit' van de joodse vluchtelingen ondergroef de legitimiteit van hun vlucht en van hun nood aan bescherming. In die zin voedde de statelijke definiëringmacht de xenofobe en antisemitische agitatie.

Toch was er een consensus onder de politieke elite : zij die het Duitse antisemitisme ontvluchtten hadden hiertoe legitieme redenen, maar de erkenning van hun vluchteling-zijn werd niet geformaliseerd. Het slechts gedogen van joodse vluchtelingen om hen in de mogelijkheid te stellen hun definitieve emigratie te organiseren, bood de mogelijkheid om de simplistische logica van het politionele beleid te blijven afwijzen. Hun transitverblijf werd in 1938 en 1939 met het sluiten van steeds meer grenzen in de nieuwe wereld meer en meer een fictie. Joodse vluchtelingen waren in transit, maar naar waar juist was allesbehalve duidelijk. De critici beschouwden die transitstatus slechts als een uitvlucht om de uitwijzing van Duitse joden te vrijdelen. De asielinstantie, die binnen de Belgische staatsstructuur de opdracht had om de vluchteling te beschermen tegen een te opdringerige uitvoerende macht, wilde die uitwijzing niet verhinderen. De asielinstantie kraakte onder de (migratie)druk uit nazi-Duitsland en verzaakte verregaand aan haar missie. De joodse hulpcomités daarentegen bleven, ondanks de zware last die zij als eindverantwoordelijken voor het fictieve transitverblijf torsten en de maatschappelijke polarisatie rond de joodse immigratie, solidair met de joodse vluchtelingen. Max Gottschalk was al die tijd de onvervaarde woordvoerder van de

solidaire joodse gemeenschap. Zelfs wanneer de joodse gemeenschap publiek moest erkennen dat haar geldmiddelen ontoereikend waren, bleef zij het gedogen van haar beschermelingen verdedigen.

Na het ‘experiment Joseph Pholien’ raakten de critici die pleitten voor de uitwijzing van illegale inwijkelingen – in het bijzonder de beheerder van de Openbare Veiligheid Robert de Foy – binnen het besluitvormingsproces gemarginaliseerd. Ondanks zichzelf heeft Pholien in niet onbelangrijke mate bijgedragen tot het overleven van de politieke oplossing voor de uitdaging die de vluchtelingen vormden voor het immigratiebeleid. Inderdaad, paradoxaal genoeg zou men kunnen stellen dat Pholien voor de joodse vluchtelingen en hun bondgenoten misschien de juiste man is geweest op de juiste plaats. Het ging om een politiek onervaren en xenofob beleidsvoerder die na de Rex-dissidentie met het ‘joodse thema’ zijn electoraat wilde heroveren. Begin oktober 1938 stelde hij door de deportatie van joodse vluchtelingen een radicaal einde aan vijf jaar gedoogbeleid. Deze breuk met een humanitair immigratiebeleid werd voor Emile Vandervelde een symbooldossier over waarden in het beleid. Dat deed Vandervelde een nieuwe confrontatie aangaan met zijn pragmatische partijgenoot Eerste Minister Paul-Henri Spaak. Geënt op het oplopende conflict tussen Spaak en zijn partijvoorzitter werd het vluchtelingenbeleid tot een publiek thema gepromoot. De onbehouwen wijze waarop Pholien optrad in dat politiek debat – en dit net in de weken rond de *Reichskristallnacht* – leidde ertoe dat velen die de joodse vluchtelingen niet zomaar afwezen, zich gedwongen voelden hun stem te laten horen. Een dergelijk *outing* lag in het toenmalig gepolariseerd klimaat rond de joodse immigratie niet zo voor de hand. Een belangrijk deel van de politieke elite engageerde zich toen, zelfs betoonde zich in een verdediging van een humanitair beleid voor de joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland. Een (collectieve) uitwijzing van ongenode joodse vluchtelingen bleef daardoor in de loop van 1939 in verregaande mate taboe. Andere buurlanden van nazi-Duitsland gingen toen overstag en degraderden joodse vluchtelingen tot illegale inwijkelingen.

---

* FRANK CAESTECKER (°1960) is historicus verbonden aan het SOMA. Hij heeft vooral gepubliceerd over het vreemdelingenbeleid. De impact van het joods-zijn van inwijkelingen op het Belgische beleid is een centrale vraagstelling van zijn onderzoek.

Lijst van afkortingen

- ADVZ : Archief Dienst Vreemdelingenzaken
AKP : Archief van het Koninklijk Paleis, Papieren Pholien